

FORTOLKNINGEN AF FORHISTORIEN

Et livtag med den tavse fortid

David Warburton

1. Dæmrende bevidsthed om bevidsthedens dæmring¹

I begyndelsen af 1960'erne afslørede den arkæologiske udgravning af en næsten 10.000 år gammel landsby ved Çatal Hüyük (i tyrkisk Anatolien) en usædvanlig side af menneskehedens kulturhistorie. Skønt hverken den første eller den største landsby i menneskehedens historie, var Çatal Hüyük med sine 1,3 km² blandt de største og første byer i tiden for agerbrugets begyndende udbredelse. Den kendsgerning, at den var en frembrydende by i en agerbrugskultur, var imidlertid ikke dens mest interessante aspekt, heller ikke den opdagelse, at hele byen bestod af små tætpackede beboelseshuse uden vinduer, som man kom ind i gennem taget.

Det var derimod det forhold, at husene var udsmykket med hoveder af tyre, formet af ler, men med rigtige horn, som fangede opmærksomheden. Nogle af disse tyrehoveder sad på væggene, mens andre stod frit i rummene. Enhver bevægelse i de mørke, vinduesløse huse var således bestemt af stærkt ubekvemme sæt af tyrehorn i øjen- og hoftehøjde. Vægmalier i husene fremstillede gribbe i færd med at fortære hovedløse menneskekroppe. Nogle af de menneskelignende statuetter i husene havde aftagelige hoveder. Begravelsespladser blev fundet under gulve og faste bænke i husene, som formentlig blev beboet af den afdødes slægtninge. I nogle huse stak kvindebryster ud fra væggene i form af skulpturer, hvis materiale indeholdt "lower jaws of boar, skulls of foxes and weasels, or of Griffon vultures – all animals associated with scavengers, hence death" (Mellaart 1975, 108). Nogle af brysterne havde åbne vorter med gribbenæb, ræve- og væseltænder såvel som vildsvinetænder stikkende ud. Gipsrelieffer afbildede også kvinder der føder et vædderhoved, og andre bizarre scenerier. Denne uhyggelige og forfærdende udsmykning lod sig slet ikke sammenligne med hverken de vidunderligt bevægende malier i forhistoriske franske huler eller de ensformige vægge i andre neolitiske huse, hvor malier af tilsyneladende harmløse fugle smykkede en af de tidligste vægge, der nogensinde er opført (Akkermans 1979, 152-54).

¹ Artiklen er oversat af Ole Davidsen efter et manuskript med titlen "Psychoanalyzing Prehistory: Struggling with the Unrecorded Past". – Artiklen omfatter nogle af overvejelserne om religion og psykologi, der er udformet af Ian Hodder og Trevor Watkins. Jeg er taknemmelig for deres ideer, som er blevet lagt frem i forelæsninger og diskussioner, men de har selvsagt ikke noget ansvar for min anvendelse af disse. Oplysninger om oldtidens nærorientalske kulturer og almene arkæologi kan findes i Meyers 1997, Redford 2001 og Sasson 1995. Jeg vil gerne rette en varm tak til redaktionen for deres arbejde med manuskriptet.

Forhistorisk tid i Mellemøsten

Palæolitikum	Ældre palæolitikum	ca. 2 millioner–300.000 f.v.t.	Homo habilis, Homo erectus, arkaiske mennesker	Jæger-samlere. Tidligste redskaber i flintesten, hvor stenkernen anvendes efter afslag.
	Mellemste palæolitikum	ca. 350.000–40.000 f.v.t.	Neanderthalerne fra ca. 500.000 f.v.t. Anatomisk moderne mennesker fra ca. 100.000 f.v.t.	Jæger-samlere. Redskaber i flintesten, hvor de afslæde flækker anvendes. Tidligste primitive figurer. Tidligste begravelser (Shamidar, La Ferrassie; Skhul).
Neolitikum	Yngre palæolitikum	ca. 40.000–20.000 f.v.t.	Ingen yderligere biologisk ændring	Jæger-samlere. Tidligste malerier.
	Yngste palæolitikum	ca. 20.000–12.000 f.v.t.		Jæger-samlere. Tidligste bossættelser.
	(FKNA) Førkeramisk neolitikum A (= Khiamian-tiden)	ca. 10.000–8.500 f.v.t.		Tidligste bondekultur. Tidligste runde arkitektur, små bysamfund.
	(FKNB) Førkeramisk neolitikum B	ca. 8.500–7.000 f.v.t.		Tidligste rektangulære arkitektur, kvægbrug, større bysamfund (10-12 hektar).
	Ain Ghazal	ca. 7.800–7.000 f.v.t.		Statuer, helligdomme.
	Keramisk neolitikum	ca. 7000–4500 f.v.t.		Tidligste keramik.
	Çatal Hüyük	ca. 7000–6000 f.v.t.		
	Yngste neolitikum	ca. 4500–3000 f.v.t.		Tidligste metal.
	Bronzealderen	ca. 3000–1200 f.v.t.		Tidligste tekster, tidligste byer (100 hektar), tidligste stats-samfund, urbane og litterære samfund; templer, guder.
	Jernalderen	ca. 1200–500 f.v.t.		
Historisk tid (i Mellemøsten)	Det persiske rige	539–332 f.v.t.		
	Hellenistisk tid	332–28 f.v.t.		

Udsmykningen af husene i Çatal Hüyük var af samme slags i de nærliggende nabo-huse og i de huse, der senere var bygget ovenpå. Det betyder, at forskellige huse havde samme slags udsmykning på stort set samme tid, men også at denne udsmykning fortsatte over tid og var til stede i forskellige huse beboet af efterfølgende generationer. Husene i denne gamle landsby var ikke særligt rummelige, og alligevel var 'dagligstuen' (med udsmykningen) domineret af en forhøjning, hvorfra den gyselige udsmykning må have behersket udsynet. Andre områder tjente som køkkener og opbevaringsrum. Nogle dele af husene var mere velholdte end andre, og alle viste de spor af anvendelse. Kun fire procent af den store ruinhøj blev udgravet, men i sammenlignelig dybde (15 bebyggelseslag svarende til 20 meters dybde).

Ved udgravningen mente man at være stødt på et præsteligt kvarter, hvilket ville kunne forklare disse særegne udsmykninger. Fornytt udgravning og forskning har imidlertid bekræftet, at de huse, som blev opdaget i 1960'erne, var almindelige beboelseshuse – samtidig med at de fungerede som steder for begravelse og udførelse af ritualer – og ikke blot helligdomme, som først antaget. Husholdningens fortsatte og ensartede bolig-indretning var virkelig typisk snarere end usædvanlig: Nyere arbejde har afsløret, at andre huse på andre dele af lokaliteten kan have haft tilsvarende indretning og udstyr. Den allerseneste opmåling (Hodder 1996) har også vist, at der på toppen, som repræsenterer den sidste beboelsesfase, ikke er spor af nogen genkendelig offentlig bygning. Fraværet af spor efter et større offentligt bygningsanlæg på stedets top mere end antyder, at der heller ikke var noget underneden, eftersom offentlige institutioner i et så stort og velstående samfund, som Çatal Hüyük var, tenderer mod at vokse sig større snarere end at blive mindre. Disse resultater peger på et ualmindeligt samfund, for hvem udsmykningen af husene må have været svaret på oplevelsen af et eller andet udtalt og bevidst behov.

2. Arkæologi

1960'ernes og 1970'ernes arkæologiske samfund delte imidlertid ikke noget behov for at udforske disse sager. Da udgraveren, Mellaart, kategorisk hævdede, at denne landsby ikke lod sig forklare ud fra funktionelle begreber alene, reagerede arkæologerne med at henvise sagen til den kulørte presse, mens de selv fulgte en dagsorden, som dominerede datidens arkæologi: en funktionel subsistensorienteret tilgang til agerbrugets tidlige udvikling og den begyndende urbanisering (f.eks. Higgs 1972 og 1973).

En videnskabelig forhistorisk arkæologi er et nyt område. Omkring år 1800 var arkæologi først og fremmest en fritidsbeskæftigelse for samlere, og samlere spiller stadig en afgørende rolle. Desuden var arkæologien domineret af en interesse for Grækenland og Rom; det er den fortsat i dag. De mellemliggende to århundreder har imidlertid oplevet en serie af forandringer, der har frembragt et selvstændigt område. Forhistorien er blevet adskilt fra en disciplin, der hengav sig til æstetisk smagssans, og en anden ganske anderledes disciplin – bestemt af kulturelle spørgsmål – er således blevet etableret. De to århundreder har bibragt en forståelse af udgravningen som en bevidst og tilsigtet metode, der frembringer både artefakter og information. Arkæologer

udgraver steder og opmåler områder for at indsamle artefakter og tegne kort og grundrids, der fastholder fordelingen af artefakter og bygningsanlæg. Sådanne grundrids kan begrænse sig til artefakter, der er fremdraget af et jordlag på en enkel kvadratmeter af måske blot en centimeters tykkelse, eller de kan spænde over udbredelsen af et særligt fænomen i hele verden gennem tiderne.

Man har også været vidne til fødslen af *nærorientalsk arkæologi* og disciplinen *forhistorie*. Forhistorikerne tenderer mod at blive forbundet med antropologien (fysisk antropologi og socialantropologi), mens nærorientalsk arkæologi knyttes til filologi, kunsthistorie og arkitektur. Forhistorikere, der arbejder med det nærorientalske område, kan befinde sig på afdelinger, som er knyttet til et hvilket som helst af disse områder, og således indgå i meget forskelligartede teoretiske referencerammer. Det er vanskeligt at vælge en velegnet model. Et værk om arkæologisk teori, der blev udgivet af Norman Yoffee og Andrew Sherratt for ti år siden (jf. Hays 1993), afslørede denne identitetskrise, men undlod direkte at tage spørgsmålet op. Resultatet er, at arkæologien ikke har nogen teoretisk forståelse af sig selv og sin rolle, hvorfor arkæologer forsøger at løse problemer uden at identificere spørgsmålet og bevæger sig fra én teoretisk tilgang til en anden uden at analysere de spørgsmål, som blev udpeget og fremhævet af den forudgående teoretiske tilgang. Bl.a. har typologi, klimaændring, subsistens, social organisation og kognitive spørgsmål domineret på forskellige tidspunkter.

Ligesom *klassisk arkæologi* synes *arkæologien* at forstå sig selv som en selvstændig disciplin, men faktisk er den blot en buket af metoder, der anvendes til at uddrage information af tavse kilder uden noget særligt fokus. Der hersker ikke almindelig enighed om, hvordan man skal udgrave eller fortolke, og det betyder, at arkæologien ikke så meget er en videnskab som et groft instrument, hvis formål og værdi kun langsomt er ved at blive afklaret. De spørgsmål, som arkæologerne stiller, er ofte ikklædt en detaljeret teoretisk ramme, som imidlertid dækker over en mangel på begrebslig sammenhæng. De fleste arkæologiske udgravninger afdækker materiale fra historiske perioder, men anvender metoder og teknikker, der er udviklet med henblik på forhistoriske udgravninger. Til den forhistoriske tid er arkæologien den eneste tilgængelige metode: Dens resultater er den eneste kilde til information om uddøde, skriftløse kulturer.

Den arkæologiske tænknings vigtigste fremskridt har ikke fundet sted inden for de teoretiske spekulationers område, men inden for metodologien. Bestræbelsen på at drage mere information frem af jorden har ført til fremskridt inden for analysen af dyreknoget og den mikrostratigrafiske analyse af aflejringer. Sådanne anstrengelser gør det muligt for arkæologerne at drage konklusioner om livsform og kostvaner, der ville have været umulige for få årtier siden. Den hurtige udbredelse af nødarkæologien, udført af kompetente arkæologer, der anvender nye metoder, har medført, at steder, som ellers ville have unddraget sig forskningen, nu udgraves. Dette muliggør en betragtelig forøgelse af viden, både i bredden og i dybden. Disse metodologiske fremskridt er imidlertid ikke spektakulære og kan ikke måle sig med den opmærksomhed, der bliver fortolkning af de indhentede data til del.

Mange steder bliver udgravet som led i en forskningsplan, mens andre bliver opdaget og/eller udgravet, fordi de trues af den moderne udvikling. I nogle tilfælde er forskningsplanerne bestemt af en simpel mangel på viden. I visse områder (som i det sydlige Arabien), er den tidlige og rumlige fordeling af steder ukendt og må bringes til veje. I nogle tilfælde forbliver dateringen af steder og samlinger af fund uklar og lader sig kun opnå gennem nye undersøgelser og stratigrafiske udgravninger. I andre områder (som i Palæstina, Irak og Syrien) er fordelingen af steder og dateringen af artefakter mere eller mindre velkendt, men venter på at blive forklaret. Forklaringer søges ved at undersøge materialet ud fra et bestemt teoretisk synspunkt.

Indtil for nylig var udgravningsprojekter af forskningsmæssig art udformet med henblik på undersøgelsen af spørgsmål som subsistens, statsdannelse eller klimatisk og demografisk forandring. Forskningspublikationer helliger sig diskussionen af stil eller arkitektur. Udgivelsesprojekter domineres af kataloger over museale samlinger af uklar oprindelse eller mindre fund fra igangværende udgravninger. Udgravninger går langsomt: Mange igangværende projekter blev påbegyndt under den franske mandat-administration i Syrien (1920-46). På grund af udgravningernes langsomme fremadskriden, potteskårenes uendelige monotoni og den begrænsede videnskabelige værdi af genstande af ukendt oprindelse, domineres universiteternes undervisning i nærorientalsk arkæologi i det store og hele af templer og paladser, som blev udgravet før Anden Verdenskrig.

Det sidste århundrede har været vidne til skarpsindige fremskridt inden for den teoretiske forsknings område. De indledende problemer bestod i at tilvejebringe en kronologisk ramme, inden for hvilken forandring kunne bestemmes: For at øjne tendenser var det væsentligt at fastslå mønstres rækkefølge og udbredelse. Så snart en relativ følge var blevet fastlagt, bestod det næste trin i at synkronisere begivenheder i forskellige regioner såsom Ægæerhavet, Europa, Egypten og Den Nære Orient. Denne synkronisering gjorde det muligt at bekræfte eller afvise en påvirkning gennem diffusion. I løbet af 1970'erne blev tanken om diffusion udsat for stigende kritik. Siden midten af 1990'erne er diffusionismen begyndt at få noget af et comeback, men det er klart, at arkæologiske problemer stort set stadig er et spørgsmål om kronologi.

Manglen på vished forhindrede imidlertid ikke fremkomsten af en processuel arkæologi (*processual archaeology*), der helligede sig den opgave at forstå kulturel udvikling og tilpasning. Det var inden for denne tradition, at arkæologer i Cambridge skabte begrebet palæoøkonomi under indflydelse fra den amerikanske udviklings-arkæolog Lewis Binford, der fremførte det synspunkt, at det ikke var umagen værd at søge efter informationer om tanken i kulturens materielle brokker. Ideen med processuel arkæologi var, at det blev muligt at komme bag om typologien og stille spørgsmål om aktivitet og forandring, men ikke om tanker og forestillinger. Afdelingen for arkæologi i Cambridge har traditionelt forsøgt at indtage en ledende rolle i den arkæologiske teoridannelse. Arkæologisk teori tumler med betydningen af stil, kulturel udvikling, evolution og andre spørgsmål, der lader sig rejse på grundlag af typologiske studier af den materielle kultur. Arkæologien støtter sig på typologien (en metode til klassificering af artefakter baseret på ydre kendetegn), når den skelner mellem både kronologiske og

kulturelle grupper. Men selvfølgelig er et redskabs eller en bygnings ydre kendetegn tavse, hvorfor de må fortolkes. Til en begyndelse blev typologien derfor anvendt til at skelne mellem enheder. Typologien spillede således en central rolle i bestemmelsen af arkæologiens metodologi. Men den truede også med at føre disciplinen ind i en blindgyde, eftersom typologien ikke efterlod sig midler til fortolkningen af betydningen af stilistiske forskelle. Evnen til at kunne identificere et dusin forskellige – men samtidige – typer af industri eller kultur var en tilfredsstillende opdagelse for de første arkæologer. Dette åbnede vejen for fastlæggelsen af forudgående og efterfølgende kulturer og industrier og afdækkede således teknologisk og kulturel forandring over tid. Denne mulighed for bogstaveligt talt at 'røre ved' forandring og tidsmæssig afvigelse har efterladt et væsentligt præg på den arkæologiske tænkning. Uanset al anden teoriudvikling er arkæologerne stadig langt mere bevidste om evolution end repræsentanter for nogen anden disciplin inden for social- og humanvidenskaberne. Evolutionens og den kulturelle udviklings kendsgerninger er oplagte og ligger bag ethvert arkæologisk argument, der skal tjene til at forklare forandring. Arkæologerne ser sig stillet over for forandringens kendsgerning, men er ikke i stand til at redegøre for den. Andrew Sherratt har på uforlignelig vis beskrevet situationen:

I am caught here, however, in something of a verbal quandary ... criticising the defects of what is commonly called social 'evolutionism' ... I once asked Kent Flannery if he didn't feel uncomfortable in using the phrase 'social evolution' to describe the emergence and collapse of civilisations. 'What else d'ya call it?' was his immediate and unanswerable reply. It is indeed hard to avoid the word evolution in this semantic field (1995, 3).

Den materielle kultur bekræfter, at forandring finder sted, og at menneskeheden har bevæget sig – langsomt, men dog bevæget sig – fra lavere begyndelsesformer til et højere stade, hvor den er i stand til at iagttage sit eget fremskridt. Den enkelte arkæolog må afgøre sig for, om hans opgave blot består i at kortlægge dette fremskridt gennem typologisk klassifikation, eller om det også skal forklares. Men til forskel fra dem, der arbejder inden for andre discipliner, er evolutionens virkelighed faktisk overvældende for enhver arkæolog.

Arkæologerne slås stadig med kronologiske vanskeligheder, men mange har indset, at supplerende spørgsmål kan stilles, og i den henseende kan Cambridge anses for mønsterværdig, når arkæologien bestemmer sin rolle ud fra et teoretisk frem for et praktisk grundlag. En af de veje, man valgte at gå på alverdens universiteter fra 1950'erne og fremad, var at knytte an til socialantropologien. Frem for alene at holde sig til udgravninger og typologiseringer, blev arkæologer ansporet til at studere adfærden i nutidige primitive samfund. Det skete ud fra den antagelse, at forhistoriske samfund og moderne primitive samfund lignede hinanden og førte til en processuel tilgang, hvor de typologiske optegnelser blev fortolket ud fra en opfattelse af både den evolutionære proces og det daglige livs proces.

Eftersom den materielle kultur var det eneste tilgængelige vidnesbyrd, var denne tilgang meget materialistisk med vægten på subsistens og økonomi, eller rettere palæoøkonomi. Anvendelsen af termen palæoøkonomi antydede, at der var forskel mellem økonomi og palæoøkonomi, og man søgte derfor efter specifikke mønstre for oldtidens økonomiske systemer. Det lå implicit i denne tankerække, at den materielle kultur på en eller anden måde kunne bruges til at vise, at økonomi var et væsentligt aspekt i oldtidens aktiviteter, og at de gamle således var materialister. Man behøver næppe påpege, at denne opdagelse faktisk ville modsige hele tankerækken, eftersom den ville vise, at der ikke var nogen forskel mellem det gamle og det moderne. Intellektuelt var det imidlertid også et vanskeligt program, eftersom de foreliggende data ikke bød sig til for en økonomisk undersøgelse.

Så snart teknologien var blevet identificeret, søgte man efter paralleller inden for grupper af primater og nulevende mennesker. Antropologer, der arbejdede i Afrika, opdagede imidlertid, at folk brugte mindre end en dag om ugen til arbejde, hvilket i det mindste delvist var bestemt af sociale snarere end af praktiske eller teknologiske begrænsninger. Adfærdsforskere, som studerede bavianer i Afrika, opdagede også, at disse brugte tyve procent af deres tid på at soignere hinanden og således skabe sociale afhængighedsrelationer. Mens sidstnævnte adfærdsmønstre ikke tåler sammenligning med den tidsmængde, der anvendes på yngelpleje inden for den akademiske verden, så var resultaternes generelle tendens mere betydningsfuld, fordi den afslørede, at den påberåbte økonomiske fouragering ikke nødvendigvis spillede en så afgørende rolle i primaternes liv, som processualisterne havde antaget.

Ved at koncentrere sig om subsistensspørgsmål blev det muligt for den forhistoriske arkæologi at sætte spørgsmålet om religion ud på sidelinjen. Trigger (1997, 392) bemærker, at i perioden 1978-86 beskæftigede kun seks procent af udgivelserne i *Advances in Archaeological Method and Theory* sig med emnerne "ideology, religion and scientific knowledge". Indtil 1990'erne blev ideologi og religion betragtet som problemer, som studiet af den materielle kultur næppe kunne håbe på at bidrage til løsningen af. Koncentrationen om forhistorien indebar på den anden side, at byerne i skriftkulturernes verden blev tilsidesat. Den kendsgerning, at disse byer – som voksede frem nogle få tusind år efter, at Çatal Hüyük var blevet forladt – var behersket af religiøs symbolik kunne således ignoreres.

Monumentale templer og gravmæler, bygget i oldtiden af uforanderlig sten, dominerer Egyptens landskab den dag i dag. Private breve og offergaver antyder, at almindelige mennesker delte kongernes fromhed, om end i mindre målestok. I det gamle Egypten spillede templerne en politisk rolle; ceremonielle politiske anlæg spillede ligeledes en religiøs rolle i Kina før revolutionen. Sumererne sagde, at 'kongedømmet var kommet ned fra himlen'. Den kinesiske kejser påberåbte sig 'Himlens mandat'. Den egyptiske konge blev beskrevet som "den gode gud, søn af solguden Re". Den akkadiske kong Naramsin ophøjede sig selv til guddom. Sammenvævningen af guddommelige og politiske roller bliver mere og mere udtalt i løbet af det andet årtusind, hvor vi hos egypterne, hittitterne, babylonerne og kineserne under Shangdynastiet (de nævnte folkeslag repræsenterer næsten hundrede procent af datidens skriftkulturer, hvis

sprog kan læses) ser de guddommelige oraklers betydning som ophav til politisk rådgivning. Denne brug af orakler afspejler således to samtidige tendenser: Øget tiltro til guddommelig ledelse og øget uafhængighed af den politiske magt. I Egypten og Mesopotamien blev litteraturen også udnyttet til politiske formål, men templerne understreger magtens sammenhæng. Inskriptioner forklarer således, hvorledes forbindelsen mellem politisk magt og religiøs overbevisning udviklede sig og forenede sig. Påvisningen af en forbindelse mellem artefakter og religiøse overbevisninger er vanskelig, selv efter fremkomsten af det skrevne ord for omkring 5.000 år siden. Men det er endnu vanskeligere at opnå informationer før denne tid.

Per definition var forhistorien den eneste disciplin, som kunne nærme sig spørgsmålet om de første menneskers religiøse overbevisninger, ja, om det menneskelige bevidsthedsliv overhovedet, men den har bevidst undgået det. En af de førende teoretiske arkæologer, Ian Hodder, har bidraget til debatten med den argumentation, at den proces, der førte frem til, at mennesket blev fastboende, ikke blot var et spørgsmål om at gribe ændrende ind over for planter og dyr og at bygge huse, men faktisk var et spørgsmål om at 'domesticere' mennesket selv. Ritualer, regler og konventioner kunne sammenlignes med symboler, der både var kendt fra arkæologiske steder (som Çatal Hüyük) og moderne etnografisk forskning. Delvist som en effekt af disse anstrengelser spiller religionen som sådan nu en afgørende rolle i planlægningen af udgravningsprogrammer.

Menneskets bevidsthedsliv er blevet en del af forskningen. I Steven Mithens nyligt udkomne *Prehistory of the Mind* anlægges en kognitiv synsvinkel, og han sammenfatter:

Indeed I believe that during the last two decades of research the explanation for the Middle/Upper Palaeolithic transition has been found – not by archaeologists but by the cognitive scientists ... (s. 153).

It is not simply the introduction of new tools at the start of the Upper Palaeolithic which is important. It is how these were then constantly modified and changed. ... As the climate began to ameliorate, and a wider range of game became available, hunting technology became more diverse ... Such behavior ... is markedly different from the monotony of the hunting tools of Early Humans ... (s. 169).

Megen af Mithens detaljerede arkæologiske rekonstruktion svarer til de udviklinger, som diskuteres af Deacon (1997, 321-432), og trækker således på kognitionsforskningen og på arkæologiens resultater. Det kunne tyde på, at en ny forklaring er fundet på et typologisk brud, der hidtil ikke er blevet forstået: overgangen fra mellemste *palæolitikum* til yngre *palæolitikum*. I så fald har vi her et eksempel på en succesfuld anvendelse af en ny videnskabelig metode.

I sin bog *European Economic Prehistory* (1983), skrevet i en anden periode og med en anden dagsorden, sammenfattede Robin Dennell betydningen af den samme udvikling i slutningen af mellemste og yngre *palæolitikum* ud fra et økonomisk perspektiv:

Motor and conceptual abilities were very different ... These differences are masked if types of stone tools or prey are studied in isolation from each other. Overall, behavioral systems after 30 000 years b.p. can be regarded as fully 'modern', and radically different from that of Neanderthals (s. 79).

De samme data ikklædes således et andet sæt af ikke-verificerbare hypoteser (udtryk som "jeg tror på" og "jeg tvivler på" er almindelige i Mithens bog). Den passende løsning opnås ved hjælp af den foreslåede model, men Mithens grundlæggende konklusioner er underligt nok de samme som Dennells. Almindeligvis tilegner arkæologer sig ellers metoder fra antropologien eller andre socialvidenskaber med henblik på at videreudvikle deres teorier.

Som de fleste videnskabsdiscipliner er forhistorisk arkæologi et resultat af den industrielle revolution, dog med få forbindelser tilbage til tidligere tiders 'filosofi'. Teknologiens betydning i de sidste to århundreder af det andet årtusind e.Kr. har derfor påvirket udviklingen af den arkæologiske typologi ved at stille en kronologisk ramme til rådighed for den menneskelige udvikling. Ud fra den overbevisning, at teknologien er nøglen til forståelsen af menneskets historie, antager Mithens teori, at den teknologiske udvikling tog sin begyndelse, da den menneskelige bevidsthed var dukket frem. Hans teori er angiveligt et svar på otte gåder vedrørende menneskelige aktiviteter før yngre palæolitikum, der begyndte for omkring 30.000 år siden. De fleste af disse gåder giver virkelig noget at tænke over, men den vigtigste lyder:

"Puzzle 8": Why is there no evidence for ritualized burial among Early Humans? This is a puzzle because while there is clear evidence that Neanderthals were burying some individuals in pits, there is no evidence of graveside ritual accompanying such acts, nor of the placing of artifacts within the pits/graves along with the dead, as is characteristic of Modern Humans (Mithen 1999, 135f).

Mithen er således i stand til at vise, at teknologiske fremskridt og ritualets udvikling følges ad, og at de begge først dukkede op med bevidsthedens fremkomst, snarere end for 100.000 år siden med de første anatomisk moderne mennesker. Dette er en bemærkelsesværdig gåde. Der er imidlertid et lille problem, som det fremgår af følgende optegnelse:

Skhul Cave. ... The remains of ten individuals were uncovered. The best known are the burial of Skhul V, with a pig's mandible incorporated into the grave; Skhul I, the skeleton of an infant; Skhul IV, a semi-flexed burial; and Skhul IX. The skeletal remains of this group served as the basis for the identification of early modern human anatomical characteristics ... and dating to ... the range of 80,000-117,000 years old (Bar-Yosef 1997, 425).

I modsætning til, hvad Mithens 8. gåde antager, foreligger der således vidnesbyrd om begravelser og gravgaver i forbindelse med de allerældste anatomisk moderne mennesker, og dermed bevis på, at den teknologiske udvikling først for alvor tog fart mere end

10.000 år efter fremkomsten af de tidligst kendte ritualer. Vildledt af sin vægtlægning på den teknologiske udvikling overså Mithen det afgørende bevismateriale, der peger på, at det anatomisk moderne menneske begyndte af begrave sine døde tidligere end neandertalmennesket.

Endnu mere bemærkelsesværdig er den kendsgerning, at disse tidligste mennesker tilsyneladende blev begravet på gravpladser. Fra Shanidar i Irak til La Ferrassie i Frankrig har neandertalerens begravelser almindeligvis fundet sted i gruber på beboelsespladser, hvor de var gravet ned i de affaldsdynger, som fortsatte med at hobe sig op oven på begravelsespladserne. Begravelserne af de første anatomisk moderne mennesker fandt derimod sted på kirkegårdslignende områder. Der er kun ringe tegn på almindelig daglig aktivitet i disse områder nær skeletterne, som er fundet gruppevis. De tidlige menneskelige begravelser går desuden forud for neandertalmenneskets begravelser. Derfor synes det ikke alene, som om de første anatomisk moderne mennesker begravede deres døde på begravelsespladser og gav dem gravgaver, men også som om neandertalmenneskets simple begravelser var en efterligning af denne menneskelige opfindelse – det første tegn på et menneskeligt følelsesliv, som altså lader sig spore tilbage til de første anatomisk moderne mennesker. Mithens manglende sans for at indse betydningen af disse begivenheder kan på sin side spores tilbage til hans forblændelse af ideen om den teknologiske udviklings betydning for den arkæologiske tænkning.

Med den indsigt, at mennesker allerede blev begravet for 100.000 år siden, var det ikke muligt for Cauvin (2000) at bestemme et teknologisk/rituelt moment i palæolitikum, der lod sig forbinde med bevidsthedens og religionens fremkomst. Cauvin indså også, at ingen af de almindelige forklaringer på overgangen til neolitikum var helt overbevisende. Hverken klimaændring eller demografisk trængsel var overbevisende argumenter, når kendsgerningerne blev taget i betragtning. Derimod var det indlysende, at en forklaring på det neolitiske menneske måtte søges. Efter at have levet som samlere og jægere i hundredtusind år, begyndte det anatomisk moderne menneske at bosætte sig for omkring 10.000 år siden. Mindre end fem årtusinder efter de første bosættelser i Nærorienten, blev agerbrug praktiseret over hele det eurasiske kontinent, og nomadelivet blev undtagelsen snarere end regelen. Denne omvæltning fortjener at blive kaldt en 'revolution', og Cauvin påstod, at denne revolution var forbundet med det menneskelige bevidsthedsliv.

Han peger med rette på den eksplosive udvikling i anvendelsen af symboler, der fulgte i kølvandet på den neolitiske revolution. Forekomsten af kranie-kult, billedstøtter, bygninger med særlige formål og ritualer er helt ubestridelige. Cauvin hævder derfor, at bevidsthedens og religionens fødsel hang sammen med det neolitiske menneskes teknologiske og økonomiske nydannelser snarere end med mennesket i yngre palæolitikum. Det kan godt være rigtigt, men alle iagttagere bør være klar over den overlagte og bevidste sammenkædning af bevidsthed og teknologisk fornyelse, som finder sted i den arkæologiske tænkning, hvad enten det sker inden for Dennells økonomiske tilgang, eller inden for den religiøse/kognitive tilgang, som Mithen og Cauvin gør sig til talsmænd for.

Det er næppe nogen tilfældighed, at både *McDonald Institute* på universitetet i Cambridge og arkæologer som Hodder, Mithen og Cauvin henter deres teoretiske tilgange fra den for øjeblikket populære kognitive model. Arkæologien har en lang tradition for teoretisk eksperimenteren, som gerne afspejler tidens intellektuelle tendenser.

En hvilken som helst teoretisk tilgang bliver imidlertid forbundet med den teknologiske udvikling, eftersom ændringer i den materielle kultur er den eneste side af den menneskelige aktivitet, som arkæologien kan nærme sig. Dette er en afgørende vanskelighed, da den hviler på en antagelse af betydningen af teknologisk forandring eller fraværet af en sådan. Skønt denne antagelse er velegnet, når det gælder studiet af den økonomiske og teknologiske udvikling, så bidrager den samtidig til at bestemme paradigmet ved hjælp af begreber, der lader sig erkende i konkrete artefakter. Dette indebærer, at den typologiske tilgang er ude af stand til at anfægte den antagelse, at menneskehedens historie alene skulle være kendetegnet ved teknologisk forandring. En arkæologi, der anvender sådanne metoder, vil også have vanskelighed ved at besvare andre spørgsmål.

I det 19. århundrede var brugen af typologi en logisk afspejling af troen på teknologisk forandring. Selv når andre spørgsmål dukkede op, forblev typologien det primære grundlag for alt arbejde. Efter indførelsen af økonomiske tilgange anvendte man stadig den typologiske referenceramme og sammenkædede således økonomisk udvikling og teknologi på samme måde, som økonomerne havde gjort det. Arkæologerne hævder gerne, at deres tidshorisont sætter dem i stand til at besvare spørgsmål, som den moderne socialvidenskab ikke magter. De modeller, som blev anvendt, stammede fra genbrug af sociologisk og økonomisk teori. Disse var baseret på fortolkninger på grundlag af ældre arkæologisk litteratur og moderne teori uden forbindelse til det særegne ved den gamle verden. Eftersom de resterende dele af teorien var blevet udledt af det arkæologiske kildemateriale, kunne man forvente, at det ville føre til ren cirkelslutning, og det gjorde det også. Arkæologiske forskningsprogrammer, som var baseret på sådanne teknologiske antagelser, viste sig i begyndelsen frugtbare, fordi kendsgerningerne var åbne for flere mulige fortolkninger. På den anden side fik arkæologernes besvær med at bestemme og befæste forbindelsen mellem udvikling og teknologi dem imidlertid ikke til at stille spørgsmål ved den økonomiske ortodoksi. Da tilfældige arkæologiske opdagelser begyndte at underminere det teoretiske grundlag, udviklede den arkæologiske teori sig ikke ud fra disse opdagelser, men man valgte i stedet at opgive feltet.

Skønt den tilgang, der samler sig om religionens og gudernes fremkomst i løbet af den neolitiske periode, formentlig er gyldig, så bør det stå klart, at det var den for øjeblikket populære kognitive tilgang, som stillede et færdigt værktøj til rådighed, og at vægtningen af de teknologiske implikationer var analysens udgangspunkt. Fremhævelsen af det teknologiske var en del af det foregående typologiske og processuelle paradigme, men arkæologien kan heller ikke undslippe teknologien. I lyset af den kendsgerning, at arkæologien er fuldstændig afhængig af de materielle efterladenskaber (teknologi), er det praktisk talt umuligt at undgå den fare, at forudfattede meninger om

teknologien kommer til at dominere arkæologisk tænkning. Arven efter de forskellige tilgange står tilbage som palimpsester sammen med de ubesvarede spørgsmål. Det er vanskeligt at udforske bevidstheden og religionen med sådant et instrument, men der findes ingen andre måder, hvorpå vi kan nærme os forhistorien.

3. Mellemøsten

Assyriologi, egyptologi og nærorientalsk arkæologi kom ikke alene til verden i forbindelse med det 19. århundredes evolutionstænkning, men paradoksalt nok også i sammenhæng med victorianismen. Nogle håbede, at arkæologien kunne udnyttes til videnskabeligt at godtgøre den bibelske traditions rigtighed, og således kom religion til at spille en vigtig rolle for disciplinernes udformning og ikke kun for fortolkningen af de fundne monumenter.

Bekendt med pyramider og ziggurater følte den nærorientalske arkæolog sig hjemme sammen med religion. Nærorientalsk arkæologi havde altid udtrykt modstand over for tendenser i den europæiske forhistorieforskning og havde altid været behersket af den opfattelse, at man ikke udtømmende kunne gøre rede for dekorationen af cylindersegl og bygningen af templer ud fra den processuelle arkæologi. Nærorientalsk arkæologi kom imidlertid også til verden i det 19. århundredes ånd og var således påvirket af både processuel evolutionisme og hegelianisme. Den første opfattelse antog, at alt var forbundet med hinanden og selvcentreret, den anden, at den europæiske civilisation var højdepunktet i menneskets kulturelle udvikling. Den første opfattelse indebar, at Egypten måtte forstås på dets egne betingelser; den anden, at Egypten måtte forstås som et trin på den stige, der førte op til den preussiske stat. Ingen af disse opfattelser var imidlertid bevidst erkendt. Ud fra den samtidige og ubevidste antagelse, at egypterne måtte forstås på deres egne betingelser og at de blot var en fase i evolutionen, er egyptologer ofte gået ud fra, at de gamle egyptere ikke havde noget udtryk for religion (f.eks. Assmann 1991, 9). Eftersom selv religionsvidenskaben ikke kan blive enig om en definition af religion, kunne det tilgives egypterne, at de forsømte at opfinde et udtryk for den. Men faktisk havde egypterne et ord for det religiøse, 'gudens ting' (*khet ntjer*). Ifølge min egen definition er religion i sidste instans en samling af kulturelt udviklede symboler, der anerkendes af et samfund, som tror på et uforklarligt transcendentalt mysterium, der forbinder denne verden med det hinsidige gennem død og ritual.

Eftersom guderne havde skabt og styrede verden, var de ansvarlige for videnskab, og eftersom undervisning om verdenen derfor blev givet i templerne, var de også ansvarlige for uddannelse. Da guderne desuden var ansvarlige for orden, stillede de en konge til rådighed og gav ham lovhjemmel til at regere landet i deres navn. Politik, videnskab, uddannelse og fromhedsliv var således alle sider af religionen. Tidligere filologer gjorde også templerne ansvarlige for økonomien, og skønt dette synes at være blevet overdrevet, så spillede templerne faktisk en økonomisk rolle. Arkæologerne indså, at det folk, som byggede disse anlæg, måtte have haft samme behov som dem, der bygger katedraler, moskeer, templer, helligdomme, universiteter og banker i dag.

På det oldegyptiske sprog kunne en grav kaldes et hus og en gravplads en by. Grave indgik som et væsentligt træk i det egyptiske landskab, og de gamle egyptere mente, at grave var evighedshuse, der tilhørte dem, som var begravet i dem. Således kunne der ikke være nogen tvivl. Inskriptionen forsikrede os om, at den afdøde regnede med at leve evigt i det hinsidige, og udviklingen af deres håb om et liv efter døden lader sig følge over tre tusind år. Templerne vidner om gudernes rolle i denne verden.

Den arkitekturorienterede studerede omrids og fundamenter. Den kunstinteresserede undersøgte cylindersegl og billedstøtter. Arkitektur og ikonografi angav således en af arkæologiens grene. Der blev gjort fremskridt inden for det ikonografiske område, hvor filologi og arkæologi mødtes. Symboler og gudestatuer blev identificeret og diskuteret. Temaer som kongedømme og frugtbarhed blev også forbundet med forskningens hovedlinjer: Det sakrale kongedømme blev knyttet til tempelarkitektur, urbanisering og statsdannelse; frugtbarheden blev forbundet med tidsmåling og høstterminer. Begge temaer kunne derfor forbindes med de centrale discipliner, der beskæftigede sig med arkitektur, ikonografi, økonomi og magt. Kompendier og kataloger blev fremstillet, og studerende på alverdens universiteter studerede templers og paladsets arkitektur.

Selv om nogle universiteter bevarede typologiske systemer baseret på artefakter og monumenter, vendte udgravere og opmålere sig i stigende omfang mod de processuelle modeller for forståelsen af forhistorien og undersøgte centrale steder (økonomiske knudepunkter) og klimaændring. Studiet af religion som fænomen blev stort set overladt til filologer, som læste teksterne, i stedet for at blive varetaget af de forskere, som opdagede templerne.

4. Oldtidsbyernes politik

Før neolitisk tid fandtes der ingen byer. Arkæologiske steder fra historisk tid i det gamle Egypten, Irak, Grækenland, Kina, Italien, Mexico osv. er gerne behersket af anlæg, som både er monumentale og sakrale af karakter. Bygningsanlæggene selv er bevarede, og teksterne bekræfter deres særpræg. Selv i dag træder moskeer, templer og kirker arkitektonisk frem i samfund over hele verden, og nutidig litteratur er fyldt med allusioner til eller citater fra hellige tekster. I antikkens mindre litterære verden var dekorationen af stort set hver eneste genstand – brugsgenstand eller andet – domineret af en folkelig symbolik, der sigtede på det guddommelige og på genfødsel. Mange sådanne genstande, der var tilegnet de døde, er blevet bragt til veje fra grave, og de vidner om kampen med forestillingen om døden.

De templer og helligdomme, der lå mellem fremkomsten af det neolitiske menneske og tilsynkomsten af urbane og litterære samfund – de ti årtusinder mellem 13.000 og 3.000 f.Kr. – faldt mellem stolene, fordi de var lige fremmede for filologen og den processuelt orienterede forhistoriker, der undersøgte teknologi og urbanisering. Da man ikke havde nogen måde at studere dem på, blev de tilsidesat. Da Andrew Sherratt redigerede *Cambridge Encyclopaedia of Archaeology*, fandt han det berettiget at udelukke *Stonehenge* fra dette værk, skønt det notorisk er det største enkeltstående menneskeskabte bygningsanlæg i forhistorisk Europa.

Det har altid været anerkendt, at artefakter, som blev fundet ved arkæologiske udgravninger, afspejlede forestillinger. Eftersom forestillinger er kulturelt betingede og derfor varierer fra kultur til kultur og er afhængig af det sociale miljø, blev sociale vaner udledt af stilistiske træk frem for af økonomisk statistik. En processuel arkæolog kunne pege på, at Çatal Hüyük ligger på en vidtstrakt, frugtbar slette med adgang til dyrkbart land, med fisk i vandløbene og med forsyninger af lavaglas inden for rækkevidde. Træ kunne findes i tilstødende skove, hvor også vildt – herunder tyre og vildsvin – kunne jages, og rør kunne findes i sumpene. Det er imidlertid ganske klart, at alt dette kun er af ringe interesse sammenlignet med husenes bizarre udsmykninger. Landsbyen ligger også bemærkelsesværdigt for sig selv på sletten: Tilsyneladende fandt ingen andre det bekvemt at slå sig ned i nabolaget, skønt der var plads nok. Den processuelle arkæologi var tydeligvis ikke i stand til at redegøre for noget af dette, så det begyndte at dæmre for processualisterne, at klima og redskabsfunktion var utilstrækkeligt til at redegøre for menneskelig adfærd. Resultatet blev, at den nye generation siden begyndelsen af 1990'erne vendte sig til de kognitive tilgange.

Døden er det centrale i en sådan undersøgelse, for døden har både bevidste og ubevidste følger for den enkelte, samtidig med at være et socialt problem for dem, som lades tilbage. Det var længe erkendt, at materiel kultur lod sig fortolke som en form for sprog, der gav adgang til det bevidste sind, og at grave hørte til det universelle ved den menneskelige kultur. Begravelse adskiller sig fra region til region, men er dog en almen udbredt skik. Alligevel mente arkæologerne, at de måtte opgive håbet om nogensinde at komme til en forståelse af, hvordan de gamle betragtede deres riter, hvorfor de tyede til typologi og fordelingskort, idet de isolerede kronologiske horisonter og sociale grupper.

Den indsigt, at sociale grupper lod sig forstå på denne måde, fik ny betydning inden for tendenserne i den arkæologiske tænkning. Europæiske forhistorikere indså, at de neolitiske gravhøje var formet efter huse, hvilket indebar, at 'grave' var 'huse'. Arkæologerne fandt de døde begravet i gruber og omgivet af offergaver, herunder mad og drikke, rituelle genstande og udvalgte redskaber, men de kunne imidlertid hverken afgøre, hvorfor den samme arkitektur var blevet anvendt, eller hvorfor offergaverne blev bragt.

Den klassiske arkæologi, den nærorientalske arkæologi og egyptologien var nødvendigvis behersket af studiet af grave og templer såvel som af religiøse tekster og symboler. Deres tilstedeværelse og betydning var uanfægtelig. Det kan med rimelighed antages, at oprindelsen til sådanne institutioner ligger i forhistoriske sociale systemer, hvorfor hellige bygningsanlæg også kunne forventes at dukke op i forhistoriske udgravninger.

Fortolkningen af fund på denne måde er imidlertid fyldt med vanskeligheder, eftersom selve antagelsen rummer risiko for en fejltolkning af data, da den i virkeligheden ikke er andet end en cirkelslutning, blottet for kritisk analyse. Indtil for ganske nylig har den forhistoriske arkæologi undgået spørgsmål om kunst og overbevisning: Typologi, distribution og kronologiske korrelationer var hovedsagen. Da disse spørgsmål syntes løst, blev analysen af stil i samme tradition foretaget med vægten lagt på en genstands og en stils funktionelle rolle. Det skete inden for rammerne af et arkæologisk para-

digme, der var behersket af ideen om optimale fourageringsstrategier. I de tilfælde, hvor man søgte efter etnografiske paralleller, var disse først og fremmest teknologiske, og meto-dologien tenderede mod at nedtone spørgsmål om motiver og overbevisninger, hvad enten de var politiske, kommercielle eller religiøse. En stærk tilbøjelighed til at frakende de gamle egyptere evnen til abstrakt tænkning fik antydning, at de ikke kunne tænke dybtgående. Den opfattelse, at arkæologien var ved at blive omdannet til en objektiv videnskab, synes at have ført arkæologerne til den antagelse, at deres forhistoriske undersøgelsespersoner på samme vis var praktiske og fantasiløse snarere end irrationelle og overtroiske.

Det skulle være tydeligt, at den forhistoriske by i Çatal Hüyük er et tavst vidnesbyrd om fremkomsten af menneskelig bevidsthed, og at det praktiske ikke var hovedsagen for disse landsbyboere. De har muligvis kendt nogle af de første agerbrugere personligt, men de var næppe besat af ønsket om at udvikle en agerbrugsteknologi. Skønt enhver studerende, der beskæftiger sig med Nærorientens religioner, ville kunne genkende husholdningens boligindretning og udstyr, så lå Çatal Hüyük på den anden side af skellet for skriftkulturer.

I forbindelse med sit forsøg på at identificere templer på et neolitisk udgravningssted pegede Gary Rollefson (1998, 44) på faldgruberne. På den ene side citerede han en lokal arkæolog, der gjorde opmærksom på, at nogle forskere var blevet foruroiget over den hyppighed, hvormed arkæologiske emner i Det Hellige Land blev tildelt en hellig karakter. På den anden side citerede han Colin Renfrews bemærkning om, at "there were no body of theory", som kunne anvendes til bestemmelsen af religiøse bygningsanlæg på forhistoriske steder. Dette sammenfatter de to forskellige traditioner, som støder sammen inden for den nærorientalske arkæologi.

Før vi når til bronzealderen, hvor filologerne kan hjælpe, er det en vanskelig sag at skelne et tempel fra et hus, et palads, et magasin eller en bod. Vanskelighederne blev forstørret, fordi de eksisterende modeller blev udviklet i et teoretisk miljø, som var domineret af en interesse for økonomisk og social evolution, og megen arkæologisk tænkning huser stadig denne metodologi, om ikke tilgangen. Det antages, at periodens økonomier endnu ikke fordrede magasiner eller boder, og at de fælles aktiviteter kan have omfattet både rituelle og rådgivende aktiviteter i den samme bygning. Et tempel kunne antages at have været større end et almindeligt beboelseshus og måske have adskilt sig fra dette ved sin mangel på dagligt husgeråd og tilstedeværelsen af usædvanlige træk, sandsynligvis arkitektoniske. Ved slutningen af 1990'erne var dette blevet en brugbar ramme for diskussionen, da de kognitive tilgange blev introduceret i arkæologien.

Den arkæolog, som fandt helligdomme i 1960'erne, ville blive afvist. Den forhistoriker, som mente at have fundet et tempel i de tidlige 1980'ere, ville med sikkerhed blive kritiseret og derfor være enten temmelig tøvende eller ganske overbevist. I dag er situationen ændret, men før det nye paradigme dukkede op, havde Mellaart og Rollefson faktisk fundet templer, statuer og gravpladser.

5. Gravpladser

Ideen med at begrave de døde peger både på en forståelse af menneskets dødelighed og en optagethed af det transcendent. Den er således på én gang menneskelig og religiøs. Det anatomisk moderne menneskes forhistorie kan spores tilbage til stamfædre, som levede for mere end en million år siden. Disse fremstillede redskaber, men byggede ingen form for huse og efterlod sig ingen levn, der lader sig fortolke i et religiøst perspektiv. Vore direkte forfædre er under alle omstændigheder yngre, og selv anatomisk moderne mennesker vandrede omkring på jorden i stort set 100.000 år, før de byggede eller anlagde noget som helst. Nogle af de ældste anatomisk moderne menneskers skeletter blev ikke desto mindre gravlagt i noget, der ligner et fælles gravsted i hulerne på Karmels bjerg på Palæstinas kyst. Skeletterne blev fundet ret fuldstændige i en gruppe af enkeltbegravelser, der var adskilt fra beboelsesaflejringer, hvilket tydede på begravelse på en særskilt gravplads. Begravelsesskikke vidner om en bevidsthed og en erkendelse af menneskets dødelighed, men det er vanskeligt at sige mere, end at begravelse i så fald ville være noget særligt menneskeligt. Både moderne mennesker og neandertalere blev begravet i Palæstina på dette tidspunkt. Mennesker bliver stadig begravet der, mens neandertalere uddøde af en eller anden grund. De to grupper levede formentligt adskilt, men kan have haft nogen kontakt med hinanden. Socialt liv lå ude i den fjernere fremtid: Landsbyer dukkede først op omkring 100.000 år senere, dvs. 'i går' set med forhistorikerens øjne.

Det er umuligt at vide, hvad der skete helt præcist, dvs. hvad der var årsag, og hvad der var virkning. De redskaber, som mennesket havde skabt, undergik forandring, og langtrækkende våben blev mere almindelige, men vildtet ændrede sig ikke. Det antages stadig ofte, at redskaberne og lejrpladserne vidner om subsistensstrategier (f.eks. Bar-Yosef 1998, 116). Den mulighed, at nogle af redskaberne var våben, og at det farligere vildt var neandertalere, som blev jagtet af mennesker, kan ikke udelukkes. Den tanke, at døden i kamp kunne danne grundlag for en ceremoniel begravelse, ville ikke være uden sidestykke i menneskets historie. Pludseligt, overlagt, voldeligt drab ville have været ganske forskelligt fra den død, som havde været kendt i den foregående million år, og dette kunne skabe grundlag for ny udvikling. I denne sammenhæng ville formodningen om, at neandertalere bukkede under, fordi de ikke kunne klare sig i konkurrencen, antage en ny betydning.

De overlevende ville have været bedre udrustede til at overleve, og overlevelse afhænger af samarbejde. Sproget kunne yde nogen hjælp i dette samarbejde. Inden man begynder at spekulere i den tanke, at selve evnen til at tale med nødvendighed førte til, at mennesket begyndte at tale, bør man bemærke, at hverken den indoeuropæiske eller semitiske sprogfamilie kan spores længere tilbage end allerhøjest 10.000 år. Skønt der muligvis er tale om et sammentræf, så kan den tanke ikke udelukkes, at sproget først for alvor udviklede sig fra og med neolitisk tid. Enhver påstand om det modsatte forbliver spekulativ, eftersom de foreliggende vidnesbyrd ikke antyder, at sprogets alder er meget større. Men vigtigere er den teoretiske mulighed, at sproget først og fremmest anvendes til at kommunikere på et socialt og ikke på et intellektuelt plan (en kendsgerning, som

overraskende sjældent erkendes i akademiske kredse). Selve sprogets udvikling behøver derfor ikke at have været kausalt forbundet med teknologiske fremskridt, men den var ganske afgjort social. Tiden for sprogets fremkomst er væsentlig, fordi kendsgerningerne lader formode, at dette er kommet til meget senere, end visse forhistorikere synes at antage.

Uafhængigt af spørgsmålet om sprogets oprindelse, er kunst og billedskærerarbejde blomstret i de sidste 30.000 år. De vidunderlige hulemalerier i Frankrig og de små frugtbarhedsskulpturer fra yngre palæolitikum blev en del af den menneskelige kultur fra denne tid, men deres betydning vil forblive lige så dunkel som de huler, hvori de blev fundet. Tanke og kommunikation kæmpede åbenbart for at komme til udtryk. Det sociale liv, som var forbeholdt et fællesskab af jægere, behøver ikke at have bidraget til kommunikationen. Kunst af denne slags er imidlertid begrænset til områder hinsides Nærorienten.

De første landsbyer blev grundlagt i Syrien og Palæstina for ca. 10.000-12.000 år siden, og omkring 6.500 f.Kr. blev de første landsbyer forladt. Det er uklart, om noget særligt arkitektonisk emne spillede en praktisk, social, militærisk, sekulær, huslig eller hellig rolle under den gradvise udvikling fra grove hytter til tidlige byer, der fandt sted fra slutningen af palæolitisk tid (13.000-10.000 f.Kr.) til ind i begyndelsen af neolitisk tid, kaldet *førkeramisk neolitikum A* (FKNA, ca. 10.000-8.000 f.Kr.). Større hytter kunne have været bolig for høvdinge, eller de kunne have været forsamlingshuse i forbindelse med måltidsfællesskaber, ritualer eller rådsforsamlinger, men det er nærmest umuligt at sige. Uden forudfattede meninger giver de teoretiske modeller kun ringe vejledning, og fordomme kommer let til orde, hvor kendsgerningerne er sparsomme. Den tidligste religiøse arkitektur kan tilskrives landsbyboere fra den efterfølgende periode, *førkeramisk neolitikum B* (FKNB, ca. 8.000-6.500 f.Kr.), som blomstrede i Palæstina, Transjordanien og Anatolien. Disse indbyggere udviklede nogle ganske ejendommelige skikke, hvoraf den mindst kontroversielle og mest almindelige er en hovedløs begravelse. Legemet begravnes under et hus, og kraniet udsættes for en særlig behandling. Børn blev sædvanligvis begravet hele. Ved voksenbegravelse blev kraniet derimod almindeligvis skilt fra legemet i forbindelse med gravlægningen, således at underkæben forblev på resten af skelettet under gulvet. Hjerneskalen blev så begravet for sig selv, enten i nærheden af skelettet, eller det blev opbevaret i et rum eller endog begravet sammen med andre hjerneskaler (grupper på op til fire hjerneskaler er blevet udgravet). Ind imellem viser kranierne tegn på skulpturering, der skulle tjene til at genskabe den afdødes ansigtstræk. Begravelse af denne type begrænser sig til en huslig sammenhæng, dvs. et beboelseshus i en landsby.

I neolitisk tid blev børnene også begravet i husenes vægge. I slutningen af jernalderen blev børn desuden begravet i nærheden af dørtærskler. I løbet af århundreder og årtusinder udviklede begravelsesskikkene sig forskelligt i diverse områder. De gamle egyptere var foregangsmænd til ideen om en gravplads i ørkenen, adskilt fra de levende, mens de mesopotamiske gravpladser aldrig opnåede den samme grad af adskillelse. Men selv om skikkene udviklede sig forskelligt, synes omsorgen for den døde at være

en almen menneskelig tilbøjelighed og det tidligst påviselige tegn på religiøs aktivitet eller overbevisning.

6. Templer

Arkitektur blev først opfundet i neolitisk tid og af rent praktiske grunde. Forholdet mellem omsluttet rum og det numinøse er imidlertid ældre. Hulemalerierne i det sydlige Frankrig afslører en bevidsthed om livet, og deres placering vidner om en høj grad af hemmelighedsfuldhed og ritual, eftersom hulerne ikke i almindelighed blev brugt til beboelse, og malerierne ofte befandt sig et godt stykke fra alfarvej, skjult i et evigt mørke, der kun lod sig sprede ved kunstigt lys. Deres mening og rolle forbliver imidlertid ligeså dunkel, og socialt liv lå fortsat langt ude i fremtiden selv for 20.000 år siden, da de fleste mennesker endnu levede i små grupper.

Inden for den tidligste periode i menneskets forhistorie er det stort set umuligt at påvise eller bestemme en religiøs praksis. Begravelser på særlige begravelsespladser synes at dukke op samtidig med det anatomisk moderne menneske, hvilket fremhæver sammenhængen mellem bevidsthed og menneskelighed, men begravelsernes mening for de implicerede kan kun blive en spekulativ sag. Det meste af den arkitektur, som tilskrives perioden FKNB, lader sig forklare i et socialt og militært snarere end i et religiøst perspektiv. De tidligste klart genkendelige cirkelrunde, men huslignende hytter, kan dateres til for lidt mere end 14.000 år siden. Udviklingen i den efterfølgende periode skete hurtigere. I løbet af få tusind år var både primitiv stenmuring og fremstillingen af teglsten blevet udviklet til fuldkommenhed, så at man snart kunne opføre rektangulære bygninger med to etager i landsbyer med en størrelse på op til 15 hektar.

De fleste af disse bebyggelser blev pludselig forladt omkring 6.000 f.Kr., og arkæologien har fremsat flere forskellige teorier om de første landsbyers undergang, f.eks. forringelser i omgivelserne (Köhler-Rollefson 1988) eller klimaforandring, to forklaringer, der begge svarer til moderne interessefelter. Under indflydelse fra de fashionable kognitive studier, har magi og ritual for nylig fået en vis betydning. Det er blevet foreslået, at en specialbygning fra FKNB var blevet begravet (Rollefson 1998, 54f), endog at et tempel fra bronzealderen også skulle være blevet "rituelt begravet" (Oates & Oates 1991, 132-34).

Til denne tidligste – neolitiske – æra er stumme artefakter og tavs arkitektur vore eneste kilder. Den vigtigste af de vage antydninger er nogle formodede templer på fundpladsen ved Ain Ghazal i Jordan (Rollefson). I et område domineret af rektangulær beboelsesarkitektur er apsidale og cirkulære bygningsværker klart nok en undtagelse. De cirkelformede bygninger adskilte sig desuden ved en kælderindgang og et centralt hulrum. To rektangulære bygninger viser tilsyneladende ingen spor efter nogen form for almindelig brug, men skiller sig ud i kraft af tre opretstående stensøjler, der kun kunne have stået i vejen, medmindre de tjente et særligt formål.

Sådanne arkitektoniske detaljer er imidlertid ikke særlig værdifulde, eftersom deres betydning kan diskuteres, og de under alle omstændigheder er åbne for flere forskellige fortolkninger. Dog kunne det være af særlig betydning, at indgangen til en af de rektan-

gulære specialbygninger var beskyttet af en stenskærm, der forhindrede, at et kig fra en tilfældig forbipasserende ville afsløre noget. Den tanke, at de aktiviteter, som foregik inde i bygningen, ikke var beregnet til skue for de almindelige beboere, indebærer, at denne særlige bygning ikke var offentlig tilgængelig. Og dog tyder det usædvanlige nagelfaste inventar på, at den blev brugt til rituelle formål.

Selv dette forekommer spekulativt, hvis det ikke var for de modellerede gipsstatuer i halvt legemsstørrelse, som blev fundet i en grube på fundpladsen. Disse figurer var for det meste lavet af gips over en struktur af tynde grene og forestillede menneskelige væsener eller menneskelignende guddomme. I et tilfælde havde en kvindestatue formede bryster, og hendes hule hænder kan have været holdt ind under dem, således som det kendes fra utallige figurer fra senere forhistoriske og historiske perioder i Nærorienten. Men igen er disse statuers oprindelige tilhørsforhold ukendt og deres rolle dunkel.

Enden på den tidligste (førkeramiske) neolitiske tid (omkring 7.000-6.000 f.Kr.) indtraf hurtigt. Fra en typologisk synsvinkel endte den med fremkomsten af pottemagerkunsten. Politisk set betød det en periode med folkevandringer, idet folk bevidst opsøgte mere vandrige områder og forlod områder på grænsen til ørken. Nogle udsøgte sig områder med større nedbør, andre sletter, som regelmæssigt blev oversvømmet. Den første bosættelse på sletterne i det sydlige Mesopotamien falder tidsmæssigt sammen med ophøret af FKNB, dvs. enden på den tidligste neolitiske periode.

Et af de vigtigste symboler på den neolitiske periode var pilespidser. Avi Gophers disputats hed ganske enkelt *Arrowheads of the Neolithic Levant* (1994). Det ville ikke have været muligt at skrive en afhandling af denne type om en tidligere periode, for pilespidser er ikke karakteristiske for den tidligere periode. Det ville også have været vanskeligt at forestille sig en mere markant kulturgenstand for den neolitiske periode. Det overrasker lidt, for økonomisk set blev befolkningen snarere mindre end mere afhængig af jagt. Cauvin afviser den logisk set alternative forklaring:

Indeed, we might wonder whether the PPNB [FKNB] expansion was in fact achieved through 'force of arms'. The appearance of warfare in the Neolithic as the logical consequence of the new need to defend property is postulated by prehistorians rather than demonstrated on the basis of the available information. One arrowhead retrieved here or there stuck in a human vertebra is perhaps not as adequate a proof as has been claimed. ... This weaponry indeed has a 'symbolic' value, as Ian Hodder would say (2000, 126).

Dette synspunkt forekommer rimeligt, men selve udvælgelsen af pilespidser som et afgørende samfundssymbol er væsentlig. Især for en tid med kraniekult, hvorfra pilespidser er blevet fundet i menneskeknogler. Hvis symbolik ellers har nogen værdi for et samfund, så må den symbolisere noget. Mange landsbyer var anlagt på utilgængelige områder. De fleste landsbyer blev ødelagt af ild indtil flere gange, før de blev forladt, hvilket tyder på krigsførelse (Eichmann 1997). Hvis krig skulle vise sig at være en delvis forklaring på ophøret af FKNB, så er det formentlig muligt at knytte de tidligste begravelseskikke til krigens ofre og således forbinde drab med begravelse. Det er

usandsynligt, at det daglige, stillestående liv skulle have ført til den udbredte tilegnelse af begravelsesskikke. Det mulige sammenfald mellem begravelsesskikke og overlagt drab i en tid med stigende vold ville derimod udgøre en fornuftig sammenhæng for en øget bevidsthed om liv og død.

Denne symbolik fandtes allerede før neolitikum og blev ganske enkelt forstærket i det følgende årtusind, efter at folk var blevet fastboende. Cauvin undgår udtrykkeligt en økonomisk forklaring af den neolitiske periode og argumenterer for, at forandringen var kulturelt betinget, og at den kulturelle ændring medførte den økonomiske forandring. Dette er muligvis tilfældet. Der er imidlertid endnu en faktor, som bør tages i betragtning. Cauvin har ret i, at symbolerne og de andre kognitive aspekter af den neolitiske revolution kan spores tilbage til epipalæolitisk tid, hvorfor de kulturelle ændringer kom før den økonomiske forandring. De tidligste bosættelser var ikke agerbrug, men snarere klynger af beboelseshuse, der blev brugt af jægere og samlere. Disse tidligste landsbyer ligger på den vestlige kant af den frugtbare halvmåne, hvor den neolitiske revolution tog sin begyndelse. Det er derfor klart, at de fastboendes livsstil og den epipalæolitiske symbolik gradvist blev omdannet og ført over i den agrare revolution.

Cauvin antager, at guderne og symbolerne på den mandlige virilitet fulgte den rektangulære arkitektur og bevidsthedens fremkomst. Han antager videre, at han lægger materialismen bag sig, når han foretager dette spring og gør bevidstheden til forandringens kilde. Der kan argumenteres for, at dette er rigtigt, men det bør ikke glemmes, at det også var hans udgangspunkt: Han mente, at neolitikum krævede en forklaring, eftersom tidligere bud var mangelfulde, og konkluderede, at bevidsthedens fødsel førte til den teknologiske forandring. Dette er præcis den samme forbindelse, som Mithen foreslog, idet han blot daterede udviklingen til en periode, der lå flere titusind år tidligere. Cauvin er således materialist i den forstand, at han antager, at teknologisk fornyelse afspejler bevidsthedens tilblivelse.

Der gives en anden forklaring, som bygger på de samme antagelser og de samme vidnesbyrd, som Cauvin havde anvendt, men som fortolker dem anderledes. Der kan ikke herske tvivl om, at Cauvin har ret, når han hævder, at neolitikum var baseret på udviklinger i epipalæolitisk tid, og at de gængse forklaringer af denne periode er mangelfulde. Det er sandt, at der ikke var noget demografisk pres på folk i den forstand, at mangel på vildt truede menneskeheden med hungersnød. Der foregik imidlertid en anden udvikling i Palæstina ved slutningen af epipalæolitisk tid. Palæstina var hjemsted for flere forskellige grupper af mennesker, der anvendte deres eget særegne sæt af redskaber (Goring-Morris 1998). Redskaberne adskiller sig stilistisk fra hinanden, og moderne etnografisk forskning har vist, at nulevende jægere/samlere helt bevidst udformer redskaber med særlige stilistiske træk for at markere en forskel (Carr 1995, 163f). De forskellige konkurrerende grupper kan simpelthen have gjort det umuligt for andre grupper at flytte sig, således at de fastboendes landsbyer kan være opstået som et resultat af de begrænsninger, der blev sat af de rivaliserende grupper. Nogle grupper kan være blevet presset ud i randområder eller ørkenland og der have set sig nødsaget til samtidig at udvikle et nyt økonomisk grundlag og en ny livsstil for fastboende. Ud fra

de klare vidnesbyrd om krigsførelse under den neolitiske periode, kan denne udvikling spores tilbage til slutningen af epipalæolitisk tid.

Ifølge denne tankerække vil den neolitiske kultur derfor have haft sin oprindelse i den banale kendsgerning, at folk simpelthen ikke kunne flytte sig. Den neolitiske kulturs symbolik og vægtlægning på død og begravelse kan relateres både til pilespidsernes mandssymbolik og til ritualer omkring den voldelige, pludselige død: drabet. Folk kunne ikke forholde sig til denne situation ud fra det almindelige dagligliv, hvorfor dette uden tvivl har bidraget til udviklingen af religion. Det er en elementær forklaring, men en forklaring, som er helt i overensstemmelse med kendsgerningerne, og som ikke antager, at den menneskelige bevidstheds mørke huler er åbne for forsættelig teknologisk for-nyelse.

I modsætning til denne fremstilling antager Cauvin, at sameksistensen af flere forskellige grupper ved slutningen af epipalæolitisk tid er uden betydning. Han tillægger først og fremmest "the development of imagination" betydning og fremhæver, at der:

... is nothing to indicate a social tension that might, following a Marxist analysis, have generated some sort of competition for available resources. There was no poverty of environment resources, no indication at this stage that individuals or minorities within these societies had acquired the ability to monopolise the products of gathering or hunting so as to make paupers of the rest (2000, 208).

Han antager, at denne forestillingsevne udviklede sig inden for det tidsrum, han kalder Khiamian-tiden, en periode bestemt ved en særlig pilespid, som han forbinder med jagt (Cauvin 2000, 22). Arkæologisk set er det eneste distinktive træk ved Khiamian-tiden denne pilespid. Ellers kan denne kultur ikke skelnes fra nogen anden. Hvis pilespidser bliver fundet i menneskekogler og anerkendes som symbolske på et tidspunkt, hvor der ikke er nogen grund til at tro, at der var anledning til kamp om ressourcerne, så er det modigt at frakende denne pilespid dens oplagte symbolske betydning. Hvis pilespidserne havde en særlig symbolsk betydning, så må denne mening være blevet forstået i vide kredse.

Det skal bemærkes, at det eneste alternativ til forestillingsevne, som Cauvin giver, er kampen om de sparsomme ressourcer i et marxistisk perspektiv. En side af det herskende arkæologiske paradigme (Carman 1999) indebærer, at oldtidens krigsførelse havde årsager. Det bør imidlertid erindres, hvad en 'moderne' kommentator har proklameret: "War is thus an act of force to compel our enemy to do our will" (Clausewitz 1989, 75). Hvis oldtidens krigsførelse havde en årsag – snarere end et formål – så var oldtidens krigsførelse afgørende forskellig fra moderne krigsførelse. Er denne antagelse tvivlsom, så er Cauvins tese i det mindste tvivlsom.

Drabets betydning for den hypotetiske forklaring på neandertalmenneskets udryddelse kan forbindes med begravelser og således med bevidsthedens fødsel. Det kunne også være væsentligt at forbinde krigsførelse med økonomiske og religiøse sider af den neolitiske revolution. Den grundlæggende antagelse i Terrence Deacons *The Symbolic Species* er den, at vor art er den eneste, der anvender sprog til at kommuni-

kere. Dette er ubestrideligt, men alle hypoteser, der hviler på en forestilling om menneskehedens enestående evne til refleksion og tænkning, ville grundlæggende blive ændret, hvis man indså, at vor art alene har evne for sprog og symbolik, fordi vi slog de andre ihjel, og ikke på grund af evolutionens luner. Tænkningen og refleksionen kan delvist være et svar på dette manddrab. Hvis ritualet fremstod som et middel, hvormed man kunne møde denne side af virkeligheden, har religion og sprog en ganske forskellig oprindelse. Dette er spekulation. Det er imidlertid Cauvin, som afviser krigsførelsen, samtidig med at han fremhæver pilespidsernes symbolske karakter.

Der kan argumenteres for forbindelsen mellem neolitikum og religionens fødsel, selvom oprindelsen kan diskuteres. Cauvin antager, at denne forbindelse mellem menneske og guddom kan spores tilbage til forestillingsevnenes fødsel før den teknologiske revolution. Uafhængigt af religionens oprindelse, så var resultaterne åbenbare i den del af de vestlige stræk af den frugtbare halvmåne, hvor FKNB-kulturen udviklede sig. Det var her, folk rejste huse og levede i landsbyer. Det var her, folk blev begravet under gulvet og i væggene på nye huse. Og det var her, de første usædvanlige bygninger dukkede op, bygninger, som folk ikke boede i.

Den klare udvikling af større bygningsanlæg, der kan fortolkes som offentlige bygninger, peger sammen med den lukkede indgang til den særlige bygning i Ain Ghazal på forskellige former for aktiviteter af rituel art. I betragtning af de almindelige og vidt udbredte begravelseskikke, som indebar klargøring af kranier, kunne man være tilbøjelig til at overveje den mulighed, at nogle af specialbygningerne i Ain Ghazal faktisk var steder for begravelsesaktiviteter. Sådanne overvejelser er imidlertid rene spekulationer.

Bortset fra bevismaterialet fra Ain Ghazal kan de tidligst identificerede templer være det runde tårn fra FKNA Jeriko eller visse anlæg fra FKNB Beidha i Jordan. Tårnet i Jeriko kan imidlertid have været et fæstningsanlæg, hvorfor bygningerne i Beidha muligvis er af større betydning.

Larger, distinct, nondomestic structures were centrally situated throughout the village's history. ... Five uniquely constructed medium sized buildings off-site were also interpreted as non-domestic, possibly associated with aspects of the rich ideological and ritual tradition that flourished during the PPNB [FKNB] (Byrd 1997, 292)

I lyset af sådant bevismateriale kan man kun dele Mellaarts følelser, når han bemærker, at "After this tantalizingly vague information ... the reader may well turn with relief to the site of Çatal Hüyük, 11 km north of Çumra in the alluvial Konya plain ... a large mound, approximately 600 x 350 m ..." (1975, 98).

7. Çatal Hüyük

Omkring 7.000 f.Kr. var landsbyen Çatal Hüyük dukket op. Skriftlige kilder fra Irak, Syrien og Egypten, der går tilbage til midten af det tredje årtusind f.Kr., viser, at man på dette tidspunkt – måske 3.000 år efter at Çatal Hüyük var blevet forladt – tilbad guder i templer. Arkitektoniske elementer, der almindeligvis bestemmes som templer, domi-

nerede Mesopotamiens byer, og konger begrundede deres ret til at regere med guddommelig legitimation: "Kongedømmet var dalet ned fra himmelen" ifølge den sumeriske kongeliste (Oppenheim 1969, 265).

Modelleringen i ler på kranier, detaljerede begravelsesskikke, statuer og mulige templer i Ain Ghazal lader sig ikke afvise, men intet af dette materiale er blevet bevaret i en kvalitet, som gør det muligt at forstå disse skikke (og ikke bare udpege dem). Det er klart, at den menneskelige bevidsthed og forestillingsevne omkring 6.000 f.Kr. var blevet forbundet med teknologi (billedhuggerkunst og arkitektur) på en måde, der kun kan beskrives som religiøs. Landsbyen Çatal Hüyük repræsenterer det næste logiske skridt i denne rækkefølge.

Çatal Hüyük er også et højdepunkt i en anden forstand. Mallaha i Palæstina er en kende tidligere, men spiller en afgørende rolle som en af de tidligst kendte menneskelige bosættelser nogetsteds, idet den går tilbage til slutningen af den palæolitiske Natuf-kultur. Det største hus (på 9 meter i diameter, hvilket er dobbelt så stort som gennemsnittet) lader sig ikke funktionsbestemme, som er entydig politisk eller religiøs, men ideen om et rådhus, der enten var underlagt en høvding eller en rådsforsamling, lader sig nemmere forsvare end en religiøs fortolkning. Af samme grund er Egyptens pyramider fra det tredje årtusind muligvis mere politiske end religiøse, således som også Mesopotamiens paladser fra samme periode er det. Sætter man en enkelt logisk udviklingslinje, så indebærer det, at politiske anlæg ville udvise en lineær udvikling mellem 12.000 og 2.500 f.Kr. Çatal Hüyük afslører, at dette ikke er tilfældet: Bevidstheden har klart nok haft overtaget for en stund.

Økonomi og funktion har domineret arkæologisk teori, og i det lys har Mellaart bemærket, at den udsmykning, som blev afsløret under udgravningerne, viste utilslørede gipsrelieffer, som trods en materialistisk fortolkning (1975, 108). Kvinder føder ikke tyre- eller vædderhoveder, og slet ikke oven over et dørparti, hvorfra tre tyrehoveder stirrer grumt. Det er heller ikke særlig almindeligt at finde 180 cm høje siamesiske tvillinger af kvindekøn, hvor den ene føder et enormt tyrehoved, oven på hvilket der et andet og mindre tyrehoved.

Ifølge den nye metodologiske tilgang var Çatal Hüyük et ideelt fundsted til udforskningen af kognitive tanker, hvorfor udgravningerne blev genoptaget i begyndelsen af 1990'erne. I de mellemliggende tiår, siden man først opdagede Çatal Hüyük, var man imidlertid begyndt at lægge vægt på andet end den økonomiske side, og det indebar, at genoptagelsen af udgravningerne kunne nyde godt af de forbedringer og ændringer, som de nye metoder havde medført. De første og sidste udgravninger fandt det samme, men deres metoder og fortolkninger supplerede hinanden.

Var Çatal Hüyük blevet afvist som en undtagelse, da arkæologien var optaget af spørgsmål om subsistens, var den derfor ikke en mindre undtagelse, da Cambridges palæopsykologer begyndte at genskrive den arkæologiske dagsorden, især fordi dette fundsted ikke kaldte på filologer, men dog fordrede en form for psykologisk opmærksomhed.

Samfundet i Çatal Hüyük var med sin befolkning på 5.000-10.000 mennesker en af de største befolkningsgrupper, som på den tid havde forsøgt at leve i et fællesskab, og

det lykkedes for dem i længere tid end for de fleste. Det største fundsted fra FKNB dækkede et 12 hektar stort område og var stort set domineret af en kort periode med beboelse og af store åbne steder mellem husene. Çatal Hüyük kan være blevet grundlagt kort før slutningen på FKNB i Anatolien og Levanten. Landsbyen var kendetegnet ved ganske forskellige traditioner. I Çatal Hüyük var husene stuvet sammen, så skillemurene tjente nabohusene. De åbne tomter var stort set sammenstyrtede huse fyldt med affald og husdyr. Der var ingen stræder eller gader og således ingen døre eller vinduer. Både lys, luft og mennesker kom tilsyneladende ind i husene gennem et hul i taget. Folk boede i mørke, røgfyldte rum, og de, som boede i bosættelsens udkant, var uophørligt udsat for folk og fæ, der kom og gik hen over hovederne på dem. De, som boede i midten, måtte gå langs kanten af indgangshullerne på taget og undgå de forladte, tagløse huse, som spærrede vejen for dem, hvilket vil sige, at de var tvunget til at krydse huse med beboere. Deres usædvanlige levevis kan undskyldes, eftersom så mange mennesker sandsynligvis aldrig før havde været samlet på et sted, hvorfor ideen om byplanlægning måtte følge efter erfaringerne, fremfor at gå forud for dem.

Nyere arbejde på et fundsted i Jordan fra FKNB har afsløret brugen af helleristninger af gazeller som en form for sympatetisk jagtmagi. De store statuetter i Ain Ghazal fra FKNB er for det meste nærmest kønsløse, som også statuetter fra mange andre fundsteder. Nyligt udgravet materiale fra Nevalı Cori i Tyrkiet har fremvist en stor mængde menneskelige statuetter med klare kønsforskelle, idet begge køn er repræsenteret i samme omfang, og kønsorganerne er så klart markerede, at de ikke efterlader nogen tvivl, især ikke hvor der er tale om gravide kvinder. Det samme fundsted anvender også fugle på en figurativ måde og forbinder dem med liv og død.

Menneskelignende – eller mere præcist kvindelignende – statuetter var almindelige både i Çatal Hüyük og i dets senere naboområde, Haçilar. Mange af dem fra Çatal Hüyük var groft tildannet, men fremhævede klart nok en række af de forskellige roller, som kvinderne spillede, gerne med vægt på frugtbarhed og forbindelser til dyreverdenen. Hovedvægten på børn, bryster, graviditet og seksuelt æggende stillinger efterlader ikke megen plads til fantasien. I et tilfælde viser en dobbelt statuette den seksuelle forening på den ene side og en moder og hendes barn på den anden. Nogle af statuetterne fra Haçilar efterlader ingen tvivl om deres udtalt menneskelige seksuelle karakter, og i ét tilfælde synes det antydning, at kvinden er den vigtigste part, eftersom kvinden er afbildet i større målestok end den mand, med hvem hun har samleje.

Bevidstheden om seksualitet og død må være blevet stadig mere omfattende i de neolitiske samfund. Arkæologien kan dog ikke gøre andet end at påpege den kendsgerning, at der var skabt en sammenhæng for uødeligheden. Arkæologien finder blot denne sammenhæng. Begravelserne er det tætteste arkæologien kan komme på det religiøse. De døde blev lagt enkeltvis under gulvene i en række grave, men blev aldrig begravet i køkkenregioner eller magasiner.

Den arkitektoniske rekonstruktion af disse huse pegede på en bevidst indretning af rummet. Hovedrummet var dagligstuen, og den skillevej, som adskilte denne fra køkkenet, var gennembrudt, således at maden kunne rækkes ind i dagligstuen gennem køkkenvæggen. Måtter kan have været lagt ud over inddelinger af gulypladsen for at

gøre symbolske forskelle synlige, hvor det snavsede gulv ikke selv kunne tjene så godt hertil, selvom der også fandtes trin og forhøjninger. Gulvene var dækket af sod og rodet til med træstumper og stenaffald. Analysen af mikrostratigrafien afslørede mere end 700 lag puds på væggene i et af husene, hvilket tyder på, at dette hus var i brug i næsten et århundrede og blev rensset og nymalet sæsonmæssigt.

Malerierne og skulpturerne befandt sig alle i husene og kan være blevet malet over og/eller flyttet, når de ikke længere behøvedes. I et tilfælde er skulpturer tydeligvis blevet taget ned fra væggen og omhyggeligt begravet under deres tidligere plads sammen med noget stenaffald. Der fandtes ingen dekorationer på bygningernes yderside, så husenes indre har stået i skærende kontrast til verden udenfor, som var behersket af dyr, selv lige uden for huset. Det er vanskeligt at forestille sig og beskrive den verden, som træder frem med udgravningerne af Çatal Hüyük. Man kan dog måske se for sig, hvordan husstandens overhoved sidder på den forhøjning, under hvilken hans forfædre var blevet begravet, og modtager mad fra usynlige hænder, mens han hviler ud i et dårligt oplyst, røgfylt rum og lytter til larmen af en flok geder ovenpå med blikket rettet mod de bizarre ting og sager, som dekorerer dagligstuen. På markerne udenfor kan gribbe have været i færd med at flå kødet af en slægtning, som senere skulle forenes med de andre i familiens gravkammer. Hvis man antager, at disse folk havde psykologiske problemer, er man gået fuldstændig glip af pointen: De så dem i øjnene.

Et vægmaleri viser gribbe, der fortærer hovedløse kroppe. Et forslag til en forklaring kunne være, at menneskekroppene blev udsat for gribbe for at fjerne kødet fra knoglerne inden genbegravelse. Men kunne gribben ganske enkelt forestille døden, som tog en person bort? Var dette et ritual eller en metafor? Mange andre malerier afslører, hvad der synes at være fodring af dyr. Unge mænd iført leopardskind synes at løbe omkring og fodre tyre, hjorte, vildsvin og bjørne. Siden der klart er tale om en afbildning af mænds tapperhed under jagt, kan der være tale om en mytisk aktivitet eller om et ritual eller en indvielse.

Selv om den er fiktiv, kan forestillingen om tæmningen af den mandlige aggression udgøre dekorationens grundidé, eftersom denne bringer kaos, magt og konflikt ind i husets rene orden. Den kan således bestemme husstandens sociale hierarki. Er der tale om en symbolsk indvielse, kan det dreje sig om en overgangsrite for indlemmelse i voksenlivet. Anvendelsen af tyrehorn i dekorationen af de indre rum kan også forstås som et indhegningssystem til tæmning af den magtfulde tyr. Det er tydeligvis et middel til iscenesættelse, til at forstærke, forstørre og tæmme det vilde. Vildsvineskæftet på en velflækket flintekniv var både en del af et vildsvin og skåret ud i form som et vildsvinehoved. Vildsvinet var blevet tæmnet og mystificeret gennem kunsten, men forbundet med død gennem kniven. Det skulle være tydeligt, at disse fænomener symboliserer autoritet, magt, vold og forskydning. En sådan fortolkning ville se sig bekræftet gennem en analyse af de dyreknogler, som er fundet i husene. Får og ged stod ofte på dagens menu, men optræder ikke i kunsten; vildsvin og bjørn dominerer i kunsten, men udgjorde ikke dagens ret.

Selve tilstedeværelsen af vildsvinetænder og tyrehorn i det materiale, som til stadighed findes i husene, er imidlertid med til at fremhæve, at disse dyr ikke blot var jaget

vildt. Alene disse efterladenskaber er nok til at vise, at leopardskindene i malerierne afspejlede en side af virkeligheden, som er gået tabt i de arkæologiske optegnelser. Bjørne, tyre, leoparder, vildsvin og gribbe må have været en del af landskabet, og nogle må have jagtet og dræbt tyre, vildsvin og leoparder. Disse levninger viser således, at frygtens virkelighed og den reelle fare for en pludselig død var et dagligt anliggende. Disse mennesker var almindelige mennesker, som levede et almindeligt liv, men – i kraft af social interaktion – var de muligvis mere bevidste om deres sociale liv end nogen anden gruppe i historien både før og siden. De var nødt til at udfinde en måde, hvorpå de kunne håndtere de udfordringer, de stod overfor.

Çatal Hüyük markerer begyndelsen på mange træk ved det moderne liv. Byen blev grundlagt kort før slutningen på førkeramisk neolitisk tid, og det var i løbet af FKNB, at pottemagerkunsten blev opfundet og de første vægmalerier dukkede op. Den udgjorde en af de største koncentrationer af mennesker, som verden havde set på det tidspunkt, og rummede mere kunst end noget andet sted i menneskehedens forudgående historie. Metallet, som er fundet her, er noget af det tidligste i verden.

Hvis Çatal Hüyük er kendt, så er det dog først og fremmest som hjemsted for modergudinden, der sidder på sin pantertrone og nedkommer med en leopard. Det kvindelige var forbundet med terror og ernæring, som vi også har en efterklang af i George Lakoffs bog *Women, Fire, and Dangerous Things*. Sammenhængens præcise betydning kan vi dog ikke få fat i, eftersom vi ikke (endnu?) kan sige, om husstandens overhoved i Çatal Hüyük var en mand eller en kvinde. Dette fremhæver blot vor manglende mulighed for at forstå, hvem der gjorde hvad og hvorfor.

Det foreliggende materiale er åbent for mange fortolkninger, og mulighederne for spekulationer er endeløse. Faglitteraturen vokser hastigt. Frem for at følge de frie associationers vej, kan man lukke diskussionen ved at mærke sig tre forskellige tankebaner, som forholder sig til det arkæologiske materiale: den folkelige, den arkæologiske og den filologiske. Netop som jeg var i færd med at færdiggøre den endelige udgave af denne artikel slog to forhold mig om arkæologiens og religionens særlige karakter, efter at jeg havde læst en populær fremstilling af Leonard Shlain, *The Alphabet Versus the Goddess*, og deltaget i en workshop om “Magic Practices in the Near Eastern Neolithic” ved *Second International Congress in the Archaeology of the Ancient Near East*, der blev afholdt i København i maj 2000. En tredje inspiration kom med udgivelsen af en bog om politisk teologi af egyptologen Jan Assmann.

Shlain hævder, at skriftens opfindelse medførte en marginalisering af de kvindelige guddomme, en udvikling, som i betragtelig grad tog fart med indførelsen og udbredelsen af alfabetet. Det er her ikke muligt (men heller ikke nødvendigt) at referere alle argumenterne. Mange af Shlains detaljer er korrekte, og i flere tilfælde ville bevisgrunden kun blive underbygget, hvis man inddrog yderligere materiale, som han ikke kender. Dette er især sandt for Egyptens vedkommende, hvor gudinden Hathor i stor udstrækning blev fortrængt af mandlige guddomme, som bevidst blev udnyttet til at understøtte et sakralt kongedømme under mandlig ledelse. Flere afgørende spørgsmål står imidlertid endnu ubesvarede.

For det første spørgsmålet, om en sådan udvikling virkelig fandt sted. Man kunne få den fornemmelse, at Shlain har misforstået budskabet. Templer i Pæstum (Poseidonia), som moderne arkæologer først forbandt med Poseidon, er nu tilskrevet gudinden Hera. Erstatningen skyldes her et simpelt kunstgreb inden for videnskabens historie og ikke et brud i fortiden. Det kan også hævdes, at spredningen af gudindekult faktisk ledsagede udbredelsen af skrivekunsten; Artemis i Efesos, Isis og Jomfru Maria kan nævnes. Forbindelsen mellem en kvindelig guddom og en katteagtig figur (leopard eller løve) var levende i Anatolien længe efter, at Çatal Hüyük var blevet forladt. I det andet årtusind f.Kr. indoptog hittitterne en antropomorf kvindelig guddom, der var forbundet med leoparder og kendes som Hurrian-gudinden Khepat. Denne gudinde blev synkretistisk forbundet med solgudinden Arinna og fremstod som den vigtigste kvindelige guddom i det hittitiske guddepanteon (Haas 1982). Samme gudinde blev dyrket rundt omkring i de nyhittitiske stater i Anatolien i første halvdel af det første årtusind. I Anatolien opretholdt grækerne og romerne ligeledes en *magna mater*-kult, der bestod, indtil kristendommen og islam dukkede op. Gudinden lever fortsat, og hvis man går til gudindebevægelsens web-site, så ser man, at Çatal Hüyük er det vigtigste sted, der henvises til under "archaeology" (jf. www.wordweb.org/sacredjo/index.html).

Hvis man – af hensyn til sagen – ville medgive, at en sådan marginaliserende udvikling faktisk fandt sted, så måtte det dog diskuteres, hvornår denne begyndte. Det velkendte, men uklare begreb om sakralt kongedømme i Egypten er tæt forbundet med bydannelse, statsdannelse og mandsstyre, fænomener, som fulgte fremkomsten af skrivekunsten og ikke kun alfabetet (som Shlain har påpeget). En vurdering af det arkæologiske materiale kunne imidlertid benyttes som et argument for, at denne udvikling fandt sted meget tidligere i forbindelse med den neolitiske revolution og det fastboende liv. Der kunne fremføres stærke argumenter for, at gudindekultens tilbagegang faktisk allerede begyndte i slutningen af den palæolitiske periode, men det sparsomme materiales karakter gør det vanskeligt at udtale sig med sikkerhed. Shlains behandling af palæolitikum bliver derfor af afgørende betydning.

Shlains drøftelse af den palæolitiske periode afspejler nødvendigvis den økonomiske karakter, som prægede de forhistoriske studier i tiårene, før han begyndte at skrive sin bog. Shlain bygger derfor på argumenter, som var blevet udviklet under den æra inden for forhistorien, da man var optaget af ideen om optimal fouragering, og da arkæologerne forsøgte at forbinde ethvert fund og enhver evolutionær udvikling med en praktisk, funktionel betydning. Shlains beskrivelse af kvindens aktiviteter og roller i tidlig forhistorisk tid er således praksisorienteret og indebærer, at kvinder kæmpede for at overleve, og at hele deres virksomhed var helliget en bevidst udnyttelse af materielle fordele. Dette afspejler de forhistoriske undersøgelser frem til 1990'erne. Hvis disse fortolkninger afvises (således som det i stigende grad er tilfældet), fjernes forudsætningerne for Shlains bevisførelse, og gudindens tilbagegang må genovervejes på et helt nyt grundlag. Denne situation viser de iboende vanskeligheder, som knytter sig til fortolkningen af arkæologisk materiale, og afslører klart de farer, der lurar, når det arkæologiske materiale anvendes af ikke-arkæologer. Det er imidlertid vigtigt at bemærke, at stort set den samme logik om fourageringsstrategier og kød ligeledes

dukker op hos Deacon, hvor diskussionen om menneskets tidligste livsform afspejler den gængse palæontologiske tænkning (1997, 384-401).

Shlains bog er populær og derfor måske ikke den bedst egnede skydeskive i den aktuelle debat. Man kunne mene, at kritikken af Shlain er en billig taktik, der tjener til at beskytte arkæologernes professionelle interesser og kompetence. Derfor var den videnskabelige workshop på konferencen i København mere relevant, eftersom dens deltagere og publikum udelukkende bestod af nærorientalske forhistorikere med interesse for en obskur æra. Stort set alle foredrag blev holdt af kolleger, som havde udgravet de omtalte steder og studeret de håndgribelige, fysiske genstande og bygnings-anlæg, som de selv havde afdækket. Stort set alle tilhørerne havde del i de samme erfaringer. En af deltagerne præsenterede en fortolkning af fund fra sit udgravningssted ved ganske enkelt at placere dem på to cirkler, der skar hinanden og repræsenterede henholdsvis denne verden og den hinsidige verden. De to verdener var forbundet i et fælles område for ritualer og døden.

Dette var revolutionerende inden for nærorientalsk arkæologi. Inspirationskilden var imidlertid ikke kun genstandene alene, men også den tilgængelige litteratur. Den semantiske kilde til denne fortolkning stammer derfor – ikke overraskende – fra religionshistorien selv, som er den eneste foreliggende litteratur om emnet. Arkæologien vil aldrig være i stand til at spore fremkomsten af den forhistoriske moralitet. Når vi eftersporer de skrevne optegnelser, så svarer de stadig til vor egen tænkemåde. Den moralske forkyndelse, som vi kender fra oldtidens Israel, Egypten og Mesopotamien, adskiller sig ikke nævneværdigt fra vor egen, der også taler imod f.eks. tyveri, mord og upassende seksuel adfærd. Hverken dengang eller nu til dags bliver ideerne efterlevet i praksis, men de synes fremdeles at være meningsfulde for os.

Sådanne forestillinger kan ikke have haft deres oprindelse i palæolitisk tid. "Du må ikke begære din næstes hustru" (2 Mos 20,17) er et overflødigt forbud, når der hverken er nabolag eller naboer (måske bortset fra den nærtboende skare, hvorfra du stjæler dine kvinder?). Det samme kan siges, når det drejer sig om respekten for ejendom og husdyr. Forbud for neolitisk tid har der ikke været meget, det var værd at stjæle. "Du skal elske din næste som dig selv" (3 Mos 19,18) er et overflødigt påbud, når man ikke har noget valg, eftersom man kender alle og ikke har nogen alternativ socialgruppe af indgå i. Disse moderne moralforskrifter må være begyndt at spille en afgørende rolle i samfund, der var lige så sammensatte som det i Çatal Hüyük, hvor sådanne aktiviteter for første gang var blevet mulige. Det har både været vanskeligt at skulle forholde sig til sagen selv og til de følelsesmæssige problemer, som denne afstedkom.

Forestillingen om guddomme, der var forbundet med død og frugtbarhed, synes at have været temmelig sammensat i Çatal Hüyük, hvor almindelige huse tjente som gravpladser og helligdomme. Hvis religionen er kulminationen på det palæolitiske og neolitiske menneskes begravelsesskikke og dødsforestillinger, så spiller Çatal Hüyük en afgørende rolle, eftersom senere tiders guddomme og templer udviklede sig i en verden, hvor døden var mindre væsentlig end udødelighed og moralitet.

Gudinders frugtbarhed og tiltrækningskraft tilhører en verden, som er optaget af livet snarere end af døden. De fastboende samfund i neolitisk tid skabte den sammen-

hæng, hvoraf de sociale problemer udsprang, der havde at gøre med umoralitet og udøde-lighed. Styringen af mandlige og kvindelige tilbøjeligheder blev et problem med sociale snarere end personlige følger, og samfundet var nødt til at reagere. Respekten for ejendomsretten krævede det samme. Sammenføjningen af frugtbarhed og moralitet til en transcendent udødelighed blev en social nødvendighed. Begrænsningerne i brugen af rummet og boligindretningens karakter af hinsidig verden fuldender den kvindelige seksualitets og frugtbarheds allestedsnærværelse.

Det afgørende er her spørgsmålet om hjem og graviditet, snarere end hvad man plejede at kalde afvigende seksuel adfærd. Homoseksuel sex medfører ikke graviditet, og anden lystorienteret sex behøver heller ikke at gøre det, så disse områder kræver ikke styring. Et samleje mellem en mand og en kvinde, som medfører graviditet, bliver derimod et vigtigt samfundsmæssigt anliggende, hvis bedsteforældrene er stærkt optaget af faderens identitet, men ikke kan være sikre på at kende den. Forud for udviklingen af fastboende samfund vil grupper sjældent have haft mulighed for ukontrolleret at have kontakt med andre, så forestillinger om forbindelser og betydningen af graviditet kan have været mindre væsentlig. En bosættelse på størrelse med Çatal Hüyük har måske ikke fordret en bureaukratisk styreform, men det er meget muligt, at hele det sociale system (omfattende både dem i bebyggelsen og andre, som måtte have boet i de nærliggende skove) havde udviklet visse træk af et socialt hierarki. Dette betød, at der ikke alene var hjem med familier og klaner, men også tanker om blodsbeslægtethed. Det er vanskeligt at gætte, hvor farerne først viste sig, men i en bebyggelse af Çatal Hüyüks størrelse vil det have været umuligt for piger/kvinder at blive gravide med børn, hvis fædre var drenge/mænd, som familien (hjemmet) ikke anerkendte (naboer, upassende sociale klasser). Omvendt har det været muligt at forøge antallet af ægtefødte børn. Begrebet ægtefødt sikrer, at faderens identitet er kendt, og er således forbundet med moralitet. Det var kun gennem reguleringen af den kvindelige aktivitet og dermed af frugtbarheden, at dette kunne kontrolleres.

Kvindelige statuetter er blandt det arkæologiske materiale, som er fundet i beboelsesrummene. Parvise fremspring på væggene er også blevet udlagt som bryster af menneskekvinder. Nogle af disse bryster har ingen brystvorter; i stedet for vorterne stikker næb fra gribbe, ræve- eller væseltænder samt stødtænder af vildsvin ud fra dem. At der virkelig er tale om bryster, kan man se af hullerne i vortepartiet (areola) på de kvindelige statuetter. Underligt nok er disse huller ofte blevet dækket til med gips. Eftersom huset tydeligvis fortsat blev beboet, er det klart, at den ceremoni, det ritual eller den handling, som frembragte disse fremspring, markerede slutningen på en epoke og begyndelsen til en ny. I et andet tilfælde blev et hus sløjfet efter en særlig begravelse: Efter at være blevet fyldt med ren jord, blev det brændt, hvilket rituelt afsluttede brugen af bygningen.

Der var ingen dekorationer på bygningernes yderside, så det sociale liv var tydeligvis knyttet til hjemmet og dermed kontrolleret. Omhyggelig undersøgelse af gulvenes sammensætning og af affald i dem og på dem har gjort det muligt at bestemme bevægelsesmønstre, så vi bogstaveligt talt kan følge de gamle i deres daglige rutiner. En sådan eftersporing lader os konkludere, at bevægelse i rummet var stærkt begrænset,

sandsynligvis først og fremmest bestemt af sociale skillelinjer. Rutiner blev skabt og opretholdt gennem brugen af rummet. Huset var et mikrokosmos af universet, men tæmmet: en internalisering af den ydre verden.

Symbolerne for den kvindelige seksualitet og den tæmmede mandlige vold behersker rummene. Antallet af mulige associationer i den forbindelse udfordrer tanken. Den idé, at de farligste dele af dyrene bryder igennem murene, er en. At murene var gennemtrængelige grænseflader, der adskilte kaos og orden, er en anden, der fører videre til den tanke, at murene og gulvene også var grænseflader mellem rum og tid, med forfædrene og dyrene som mellemmand.

Murene adskilte ikke alene husene og nabolagene, men forbandt også fortid og nutid. Den kontinuitet, som kendetegner de nærorientalske bosteder, er bemærkelsesværdig. Nye mure blev bygget på gamle mure og nye arnesteder på gamle arnesteder i århundreder. Det samme motiv optræder på cylindersegl i generationer. Ødelæggelsen af et tempel blev opfattet som en symbolsk handling, der ikke kunne undgå gengældelse. Det meste af denne kontinuitet stammer fra den periode, som fulgte begyndelsen af bronzealderen, der først satte ind tre årtusinder efter, at Çatal Hüyük var blevet forladt. De fleste af de steder, som var beboet før bronzealderen begyndte, blev opgivet og aldrig siden beboet. Mange af de steder, som blev beboet fra bronzealderens begyndelse, er beboet endnu i dag. Klart nok fandt en ændring sted, men mange af de træk, som kendetegner Çatal Hüyük og stadig gør sig gældende i verden, blev først set der.

Den kendsgerning, at de kulturtræk, som genkendes i den moderne verdens kulturer, alle stammer fra den fastboende agerbrugskultur, burde mane til forsigtighed med hensyn til spekulationer over graden af sprogeevne før neolitisk tid. Spørgsmålet om sproget og det sociale liv er indflettet i forestillingen om grupper og sociale bånd. Flere samtidige og sammenløbende behov kan derfor have bidraget til udviklingen af sprog, måske samtidig med, at ritualer også blev udformet. Kun eksistensen af store befolkningsgrupper med social vekselvirkning på et blivende grundlag kan have ansporet til sprog. Samtidig kan krav til teknologisk indsigt og moralsk opdragelse have været lige så afgørende som samordning af jagtstrategier og krigsførelse. Sprogets evne til at fastholde og institutionalisere tanker kan have været lige så betydningsfuldt som udviklingen af ritualer som et middel til at møde det transcendentale og det følelsesmæssigt smertefulde. Sproget kan bidrage betydeligt til tilfredsstillelsen af disse forskellige behov, og dets udvikling kan have taget fart under den neolitiske periode. Betydningen af denne debat er tydelig i den syndflod af – nødvendigvis spekulative – udgivelser som foreligger om forhistorisk religion og sprog (jf. f.eks. www.mcdonald.arch.cam.ac.uk/Publications/publications.htm).

Antagelsen af eksistensen af ritualer er spekulativ, som enhver anden fortolkning. En reduktion af så forskellige spørgsmål som social trængsel og døden til én formel vil utvivlsomt have forenklet deres liv. For os vil det imidlertid hverken være muligt at fatte ritualerne selv, eller hvad disse mennesker tænkte. Vi kan ikke sige, om man udviklede meningsløse ritualer for at skabe et mønster, eller om særlige morallove førte til fremkomsten af ritualer, som dernæst blev meningsløse.

Efter at have helliget sit liv til studiet af det gamle Egypten, i særdeleshed dets religion, har Jan Assmann nu skrevet en bog (2000), hvori han hævder, at den egyptiske religion har sin oprindelse i den politiske snarere end i den religiøse sfære, dvs. at ritualer og myter fulgte og afspejlede den politiske udvikling. Ironisk nok er egyptologien således ved at forlade religionen på samme tid, som arkæologien er ved at opdage den. Assmann lader forstå, at dette kan vise sig at blive revolutionerende for religionsvidenskaben (eller i det mindste for hans tidligere forståelse af denne), men Barry J. Kemp har allerede påpeget, at den oldegyptiske stat anvendte "a wealth of devices – myth, symbol and institution – to manipulate the minds" hos de gamle egyptere (1989, 7). Assmanns tidligere arbejde vidnede om en forståelse af den egyptiske religion som et system af overbevisninger. Kems mere realistiske tilgang må i det mindste delvist være inspireret af Foucaults arbejde.

Arkæologerne kan alene betragte de sørgelige rester af denne uddøde kultur. Den mulighed, at man kan anvende litteratur fra fag, som beskæftiger sig med den religiøse tanke, sammen med omhyggeligt udgravet arkæologisk materiale, er meget lovende. Man skal dog ikke undervurdere den fare der ligger i, at sådanne metoder let vil medføre, at de arkæologiske vidnesbyrd tilsyneladende blot bekræfter de eksisterende fortolkninger, som er fremsat af religionshistorikere. Fortolkningen af tavse kilder indebærer, at tilhøremænd er tvunget til at tale, og i dette tilfælde er det arkæologen selv, der taler for de døde. Hvorvidt de kognitive modeller, der er blevet bragt i forslag til udforskningen af de religiøse fænomener inden for arkæologien, vil kunne bidrage til forståelse gennem en fornyet undersøgelse af vidnesbyrdene, står det stadig tilbage at godtgøre.

Litteratur

AKKERMANS, P., J.J. RODENBERG, M. VAN LOON & H.T. WATERBOLK
1979 "Tall Buqras", *Archiv für Orientforschung* 26, 152-54.

ASSMANN, JAN

1991 *Ägypten: Theologie und Frömmigkeit einer frühen Hochkultur*. 2. udgave, Stuttgart.

2000 *Herrschaft und Heil: Politische Theologie in Ägypten, Israel und Europa*, Darmstadt.

BAR-YOSEF, OFER

1997 "Carmel Caves", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, New York.

1998 "The Origins of Modern Humans", Levy, T., ed., *The Archaeology of Society in the Holy Land*, 109-123, London.

BYRD, BRIAN F.

1997 "Beidha", *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, New York.

CARR, CHRISTOPHER & JILL NEITZEL, eds.

1995 *Style, Society, and Person: Archaeological and Ethnological Perspectives*, New York.

CAUVIN, JACQUES

2000 *The Birth of the Gods and the Origins of Agriculture*, Cambridge.

CLAUSEWITZ, CARL VON

1989 *On War*, Princeton.

DEACON, TERRENCE W.

1997 *The Symbolic Species: The Co-evolution of Language and Brain*, New York.

DENNELL, ROBIN

1983 *European Economic Prehistory: A New Approach*, London.

EICHMANN, R., H.G.K. GEBEL & A. SIMMONS

1997 "Symposium General Discussion", *Neo-lithics* 2, 10f.

GOPHER, AVI

1994 *Arrowheads of the Neolithic Levant. A Seriation Analysis*, New York.

GORING-MORRIS, NIGEL

1998 "Complex hunter/gatherers at the end of the paleolithic (20,000-10,000 BP)", Levy, T., ed., *The Archaeology of Society in the Holy Land*, 141-68, London.

HAAS, VOLKERT

1982 *Hethitische Berggötter und hurritische Steindämonen: Riten, Kulte und Mythen: eine Einführung in die altkleinasiatischen religiösen Vorstellungen*, Mainz.

HAYS, K.A.

1993 "When is a symbol archaeologically meaningful? Meaning, function and prehistoric visual arts", Yoffee, N. & A. Sherratt, eds., *Archaeological Theory: Who Sets the Agenda?*, Cambridge, 81-92.

HIGGS, E.S., ed.

1972 *Papers in Economic Prehistory*, Cambridge.

1973 *Palaeoeconomy: Being the second volume of Papers in Economic Prehistory*, Cambridge.

HODDER, IAN

1996 *On the surface: Çatalhöyük 1993-95*, Cambridge.

KEMP, BARRY J.

1989 *Ancient Egypt: Anatomy of a Civilisation*, London.

KÖHLER-ROLLEFSON, ILSE

1988 "The Aftermath of the Levantine Neolithic Revolution in the Light of Ecological and Ethnographic Evidence", *Paléorient* 14, 87-93.

LAKOFF, GEORGE

1987 *Women, Fire, and Dangerous Things. What Categories Reveal about the Mind*, Chicago.

MELLAART, JAMES

1975 *The Neolithic of the Near East*, London.

MEYERS, ERIC M., ed.

1997 *The Oxford Encyclopedia of Archaeology in the Near East*, New York.

MITHEN, STEVEN

1999 *The Prehistory of the Mind: A Search for the Origins of Art, Religion and Science*, London.

OATES, DAVID & JOAN OATES

1991 "Excavations at Tell Brak", *Iraq* 53, 127-45.

OPPENHEIM, A. LEO

1969 "Babylonian and Assyrian Historical Texts", Pritchard, J., ed., *Ancient Near Eastern Texts*, Princeton, 265-317.

REDFORD, DONALD B., ed.

2001 *The Oxford Encyclopedia of Ancient Egypt*, Oxford.

ROLLEFSON, GARY O.

1998 "Ain Ghazal (Jordan): Ritual and Ceremony III", *Paléorient* 24, 43-58.

SASSON, JACK, ed.

1995 *Civilizations of the Ancient Near East*, New York.

SHERRATT, ANDREW

1995 "Reviving the Grand Narrative", *Journal of European Archaeology* 3, 1-32.

SHLAIN, LEONARD

1998 *The Alphabet Versus the Goddess: The Conflict Between Word and Image*, New York.

TRIGGER, BRUCE G.

1997 *A History of Archaeological Thought*, Cambridge.

Summary

The study of prehistoric religion is shrouded in difficulties inherent to any discipline dealing with the expression of concepts prior to the invention of writing. Archaeological investigations have revealed evidence of cult activities dating back to at least 8000 B.C., but the interpretation of these activities has been inhibited by difficulties in the development of archaeological theory as well as religion. Until recently, prehistoric archaeological theory avoided the issue of religion, concentrating on typology and function. Excavations and interpretations are largely influenced by prevailing theory, and these decisively influence the capacity of those interested in religion to interpret archaeological material. The same danger arises when archaeologists attempt to interpret archaeological material in conceptual terms familiar to students of comparative religion, as they are obliged to draw on existing theory to define the new approach to prehistoric religion. The material is simply exposed to a new approach.

The situation was quite different for historical archaeology where gods and temples were present from the beginning. Symbols and writing were so common as hardly to attract attention. In fact, the discipline itself partially owed its existence to the Bible and thus religion actually determined the agenda, leading some specialists to assume that the temples controlled the economy. With prehistoric archaeology, the approach was virtually the opposite.

These theoretical difficulties make the interpretation of the earliest traces of religion in the archaeological record very difficult. The archaeological community neglected the findings at the Anatolian site of Çatal Hüyük when it was initially excavated in the 1950's and 1960's, as the community was agreed that religion could not be studied, and the importance of religion at the site could not be neglected. With the changing agenda in the 1990's, the archaeologist Ian Hodder decided to re-open the excavations at Çatal Hüyük with a view to exploring their meaning in symbolic or religious terms. His approach may contribute to a finely nuanced version of the significance of social pressures as a fundamental factor in the development of religion. Scholars from other disciplines should, however, remain aware that interpretations by archaeologists are always influenced by

research agendas in other disciplines. They cannot, however, neglect the importance of studying the field simply because it is impossible.

David Warburton
Forskningsassistent
Institut for Religionsvidenskab
Aarhus Universitet